

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

MARKSİST KRİZ TEORİLERİ VE KAPİTALİZM

Osman İnan ŞENSES

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2010

MARKSİST KRİZ TEORİLERİ VE KAPİTALİZM

Osman İnan ŞENSES

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

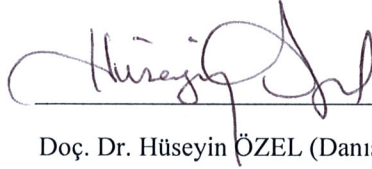
Ankara, 2010

KABUL VE ONAY

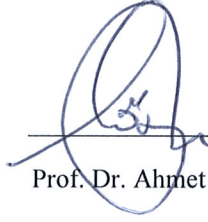
Osman İnan ŞENSES tarafından hazırlanan “Marksist Kriz Teorileri ve Kapitalizm” başlıklı bu çalışma, 24/06/2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

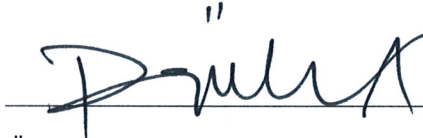
Doç. Dr. Hakan MIHÇI (Başkan)

Doç. Dr. Hüseyin ÖZEL (Danışman)

Prof. Dr. Ahmet Haşim KÖSE

Öğr. Gör. Dr. Derya Güler AYDIN

Öğr. Gör. Dr. Muammer KAYMAK

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. İrfan ÇAKIN

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun 2 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

24/06/2010.

Osman İnan Şenses

TEŞEKKÜR

Samimi teşekkürlerimi sunmadan önce özellikle yaşadığımız çağın onca sorununu içinde barındıran ve krizler dolayımında ya da krize tutulmaksızın dahi sürekli biçimde ürettiği çelişkilerle hem insani hem de toplumsal açıdan varoluşumuzu gittikçe çarpıklaştıran kapitalist üretim biçimine teşekkür etmeyerek başlamayı yeğliyorum.

Doğallığı ile teşekkürlerim bu öğütücü sisteme karşı insani değerleri olabildiğince sahiplenilen kimselere yönelik olacak. Tez yazım süreci sadece teknik bir uğraş olmayıp insani ilişkilerin de koşullayıcılığı altında gerçekleşmekte. En azından ben bu süreci böyle algılıyorum. Bu doğrultuda her şeyden öte huzursuz varoluşuma olumlu ve yapıcı bir biçimde yaklaşan tez danışmanım Doç. Dr. Hüseyin ÖZEL'e içten teşekkürler. Eleştirelliği olumsuz biçimde algılamayıp daha iyiye yönelmeye yarayan bir yöntem olarak gören jüri üyelerimi anmam gerekiyor. Doç. Dr. Hakan MIHÇI'ya, Öğr. Gör. Dr. Derya Güler AYDIN'a, Öğr. Gör. Dr. Muammer KAYMAK'a ve Prof. Dr. Ahmet Haşim KÖSE'ye fazlasıyla teşekkürler. Jüride yer almamasına karşın tezimi okuma inceliğinde bulunan ve tüm olumluluğu ile çalışmamı destekleyen Doç Dr. Hatice Karaçay ÇAKMAK'a da teşekkürlerimi sunmak isterim.

Sırada isimli ya da isimsiz kahramanlar var. Her şeyden önce tezimin düşünsel malzemesini oluşturan tüm düşünürlerin anılarına saygımı sunuyorum. Özellikle Karl MARX'a, aydınlık evrenini hiç sakınmadan bize sunduğu için en az kendi enginliği kadar teşekkürler. Okumamı anadilde yapmama olanak tanıyan tüm yayınevlerine ve özellikle Sol Yayınları'na teşekkür etmem bir gereklilik benim için. Ve son olarak genel bir saygı sunumu: Çalışmanın özgürleştiği, artı-değer sömürsünün çok gerilerde kaldığı ve sisteme özgü bütün çelişkilerin aşıldığı bir dünyayı arzulayan herkese sonsuz saygılar...

ÖZET

ŞENSES Osman İnan, *Marksist Kriz Teorileri ve Kapitalizm*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

Bu çalışmanın amacı, özellikle günümüzde daha da belirgin biçimde kendini duyuran kriz olgusunu, kapitalist örgütlenmenin ve sermaye birikiminin doğalarından türeyen çelişkiler ekseninde tartışmaya çalışmaktır. Tartışmanın kapsamı geniş bir alana işaret ediyor olsa da belirli bir sınırlama yaklaşımıyla inceleme içeriğinin ürünleri özellikle, Karl Marx'ın kapitalist üretim biçiminin yapısını kriz olgusuyla da bütünler görünen düşünsel malzemeleridir. Sonrasında Marx'ın düşüncesini belirli ölçüde güncelleme amacıyla, Marx'ın yapıtlarından hareketle sistemin doğasını kavramaya çalışan M. Tugan-Baranovsky, Rudolf Hilferding, Rosa Luxemburg, Paul Sweezy ve Ernest Mandel'in daha çok kriz eksenli tartışmaları incelemeye konu edilmektedir. İnceleme süresince gözetilen yöntem Marx'ın yaklaşımına yakın durmaktadır. Öyle ki, kapitalist üretim örgütlenmesini tarihsel bir biçimde ele almak ve bu örgütlenmeyle ilişkili olan kriz oluşumunu dışsal bir nedenle açıklamayıp sisteme özgü gelişim dinamiklerinden türeyen nedenler kümesiyle açıklamak yöntemi belirlemektedir. Her ne kadar Marx'ın çalışmaları özelleşmiş bir kriz oluşumuna tam olarak yakın durmuyorsa da Marx'ın kapitalist üretim biçimini çözümleme uğraşının doğrudan ya da dolaylı olarak kriz olgusunu kavramaya katkı sunduğu varılan bir sonuç olarak tanımlanabilir. Kriz olgusunu kavramada kâr oranının azalma eğilimi, orantısızlık ve eksik-tüketim olguları araç görünümündedir. Marx, daha çok kâr oranının azalma eğilimi ile sistemin ve krizin doğasına açıklık getiriyor olsa da krizin kavranılmasında tek nedenli bir açıklamadan öte çok nedenli bir açıklamayı yeğliyor görünmektedir. Diğer düşünürler açısından; Baranovsky ve Hilferding orantısızlık yaklaşımı ile, Luxemburg ise kâr oranının azalma eğilimini görmezden gelmeksizin artı-değerin gerçekleşme sorunu ile kriz oluşumunu ilişkilendirmektedir. Sweezy daha çok eksik-tüketim olgusunu krizin nedeni biçiminde yorumlarken Mandel ise kâr oranının azalma eğilimine temel bir önem yüklemekle beraber çoklu nedenlerden hareketle krizi anlamlandırır. Sonuç olarak Marx sonrası

düşünürlerin sistemi ve krizi çözümlemeleri büyük ölçüde Marx'ın kurgusunun içinde yer almakta ve bu nedenle Marx, düşüncesinin geçerli güncelliğini kendi kendisine sağlıyor görünmektedir. En temel yargı; kapitalist örgütlenmenin ve krizin birbirinden ayrı düşünülmeceğinin yanı sıra sistemin işleyişi görünür biçimde krizle kesintiye uğramasa dahi sistemin varoluşunun yapısal bir kriz biçiminde görülmesi gerektiği yönündedir.

Anahtar Sözcükler

kriz, kapitalizm, sermaye, sermaye birikimi, artı-değer, artı-değer oranı, kâr oranının azalma eğilimi, orantısızlık, eksik-tüketim.

ABSTRACT

ŞENSES Osman İnan, *Marxist Crisis Theories and Capitalism*, M.A. Thesis, Ankara, 2010.

The purpose of this study is to try to argue on the concept of crisis which has been fully developed within the axis of capitalist organization, and of the dilemmas created within the natural growth of the accumulation of capital. Although the field of the study points at the general field, the approach of analysis is narrowed specially to all of Karl Marx's intellectual provisions including the crisis concept with the construction of capitalist output. Thereafter, with the purpose of updating Marx's ideas to certain extent, crisis centered arguments of M. Tugan-Baranovsky, Rudolf Hilferding, Rosa Luxemburg, Paul Sweezy and Ernest Mandel, all of whom try to grasp the systems nature from the view point of Marx, will be taken in to analysis. The method employed throughout stands within the circle of Marxists approach, such that, what defies the approach is taking the capitalist production organizations into consideration from a historical perspective, and instead of explaining the formation of crisis, which is linked to the organization, with on the surface reasons, the approach is laid out with the gathering of causes which is unique to the systems' developing dynamics. Even though, Marxist studies do not exactly relate to a specialized crises formation, Marx's occupation with solving the capitalist production methods can be taken as a direct or indirect way of contributing to the crisis concept with can be a result that is agreed upon. While grasping the concept of crisis the tendency of the rate of profit to fall, disproportionality, and underconsumption phenomenon are seen as devices. Although Marx for the most part brings clarity to the system's and crisis' nature with tendency of the rate of profit to fall, it seems that he is preferring a multi reasoned explanation instead of a single one while explaining crisis. From the perspective of other intellectuals it can be seem that Baranovsky and Hilferding employs the idea of disproportionality while Luxemburg, without ignoring the tendency of the rate of profit to fall, applies the surplus value to the materialization problem; however, both link their view points to the formation of crisis. While Sweezy interprets the underconsumption

phenomenon as a cause for crisis, Mandel chooses to give meaning to crisis by providing many reasons although he does give most emphasis to the tendency of the rate of profit to fall. As a result, it is observed that the post-Marxists' intellectual system and crisis resolution are built upon Marx's constructions, and for this reason Marx seems to be updating the validity of his views by himself. The fundamental judgment is that capitalist organization and crisis cannot be thought of separately along with the fact that although the systems workings are not interfered by crisis, the existence of the system must be seen as a structural crisis itself.

Key Words

crisis, capitalism, capital, accumulation of capital, surplus value, rate of surplus value, tendency of the rate of profit to fall, disproportionality, underconsumption.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: KARL MARX VE KAPİTALİST BİRİKİM SÜRECİ	4
1.1. Kavramsal Çerçeve.....	4
1.2. Sermaye Birikiminin Doğası.....	15
1.3. Dinamik Yapının Çözülüşü ve Kriz.....	19
1.3.1. Değerlendirme.....	30
2. BÖLÜM: KARL MARX SONRASI TEORİK GELİŞMENİN	
UĞRAKLARI	34
2.1. M. Tugan-Baranovsky ve Rudolf Hilferding:	
Orantısızlık Yaklaşımı.....	35
2.2. Rosa Luxemburg ve ‘Sermaye Birikimi’.....	38
2.3. Paul Sweezy ve ‘Kapitalist Gelişme Teorisi’.....	46
2.4. Ernest Mandel ve ‘Geç Kapitalizm’.....	55
3. BÖLÜM: TEORİK GELİŞMENİN DURUMU: SONUÇ YERİNE	62
KAYNAKÇA	76

GİRİŞ

Yüzyılların birikimi çağımızda daha da fazla ısıldamakta sanki. Üretim ve dolaşım süreçlerindeki hızlı yetkinleşme sonucunda gereksinimlerimiz düne oranla bugün ve gelecekte, ilerleme dinamiği ile daha kolay doyurulabilir görünmekte ve tüm süreç bireyin zihinsel ve bedensel gelişimini sınırlayabilecek birçok kısıtı aşma konusunda kararlı gibi.

Bu görkemli gelişim ve ısıldayan güzellikler dünyasında kişinin bu dünyaya bakışı neden olumsuzluklar ekseninde belirsin ki? Zenginliğin gerisinde yatan karmaşık süreçleri deşelemenin ne gereği var? Bu güzelliklerden yararlanmak dururken neden ‘güzel gerçekten güzel mi’ sorusuyla boğuşmak zorunda kalalım ki? Soru demetini daha da büyütme şansımız var ama verebileceğimiz yanıt ilkesel açıdan bütünüyle kapsayıcı olmaya aday gibi. Kimse günümüze değin kitlelerin muazzam çabasıyla ortaya konan ‘zenginliği’ yok sayma inadında değil. En temelde, bu zenginliğin nasıl varolduğu ilgi alanımıza konu olabilir. Oluşan tüm bu zenginlik doğal bir nitelik mi taşıyor yoksa belirli bir tarihsel döneme özgü üretim sürecinin, sermaye-emek ayrışmasını belirgin kılması ve sürece bağlı bu belirginliğin sağlamlaşmasından türeyen yapay bir zenginlik mi karşımızda duran? İşleyişin özünde bulunan kapitalist tarafından artı-değerin sahiplenilişi yani ödenmemiş emeğin varlığı; türeyen, büyüyen zenginliğe ister istemez gölge düşürüyor. Üretim araçlarının özel mülkiyetinin bu işleyişe süreklilik kazandırdığı görmezden gelinmezse zenginliğin de bu mülkiyet ilişkileri çerçevesinde anlam bulduğunun altı çizilmelidir.

Üretim sürecinin devamlılığı için olmazsa olmaz olan artı-değerin varlığı ve bunun sahipleniliş biçimi, oluşan zenginliğe yönelik duyulan kuşkunun belirleyicisidir. Sömürü temelinde tüm üretim sürecinin örgütlenişi ve iradi olmaktan öte nesnel bir zorunluluk biçiminde bu sürecin devamlı kılınması bize, zenginliğin çelişik doğasını tanıtlamaktadır. Çelişik doğanın varlığı ve kriz bağı üzerinde düşünülecek olursa, bu çelişik bütünün varlığı kendini, kriz biçiminde daha da belirgin olarak bize duyurmaktadır. Bu durumda bize sadece kulak vermek düşüyor, duymamak değil!

Bu çerçevede incelememiz, ‘duymayan’ düşünürleri en başından dışlamayı tercih ediyor. İktisadi süreçteki kırılmaları bu sürecin iç mantığında aramayan ve ayrıca bu iç mantığın tarihsel bir görüngü olduğunu yani doğan, büyüyen, gelişen ve sönen bir yapıda olduğunu benimsemeyen düşünürler konumuza dahil edilmeyecektir. Yine ‘duyuyor gibi yapanlar’ da inceleme dışında tutulacaktır. Bu çerçevede; sistemin doğasını belirli ölçülerde tanımlayıp bu tanımlamayla ilişkili çelişkileri, sisteme yapısal bir eleştiri getirmeksizin sistemin verili doğasından hareketle aşmaya çalışan düşünürler de konumuza uzak durmaktadır.

Konu dışına itilen bu ‘ortodoks’ iktisadi düşünce alışkanlığına, yapılagelen alternatif bir ‘heterodoks’ iktisadi karşı çıkışla yanıt vermekten daha öte ‘heterodoks’ olmayıp en karşıtından ortodoks olarak konumlanmayı yeğliyoruz. Doğallığı ile bu ortodoks olma durumu, öncesinde anılan kuşku nedeninin ve bu nedenden türeyen çelişik yapının varlığı ekseninde bir ortodoksluğa işaret etmektedir. Bir ezber tutuculuğundan daha çok gelişmenin kendi ‘tutuculuğuna’ bağlı kalmak en temel yöntemimiz.

Çalışmamızın en temel amacı; ortodoks düşünce ekseninde, kapitalist üretim biçiminin gelişim doğası ve bu doğayla ilişkili kriz dinamiğinin betimlenmesi ve anlamlandırılması yönündedir. Bu betimlemeye doğallığı ile Marx’ı eksen alarak başlamak en doğrusu olacaktır. Sonrasında özellikle kriz oluşumuna yaklaşımları açısından orantısızlık, eksik-tüketim ve kâr oranı azalışı yaklaşımlarına örnek oluşturabilecek düşünürleri, bu yaklaşımları kavramak adına örnek seçip betimlemeye çalışacağız. Hemen belirtmeliyiz ki, konunun genişliği bu örnek seçiminde belirli bir keyfiliği içinde taşıyor görünse de bu keyfiliği sınırlayan en temel nesnel belirleyici, genel olarak, incelenecek olan düşünürlerin sistemin varlığına yönelik radikal bir tutum içinde olmalarıdır. Ki bu yargı özellikle Marx sonrası için Luxemburg, Sweezy ve Mandel incelemelerimiz açısından daha da geçerlidir.

Anlamlandırma çabamızın son bölümde, betimleme çabamızı bütünlemesini arzu ediyoruz. Belirli ölçülerde betimlemenin kendisi de dolaylı bir anlamlandırma olsa da incelenecek olan düşünürleri ortaya koydukları yaklaşım ekseninde bütünleyebilmek ya da ayrıştırabilmek anlamlandırma uğraşının ekseni olacak.

Bu anlamlandırma uğraşının net bir sonuca varamama olasılığına karşı betimleme boyutunda dahi canlı bir görüngüler kümesiyle karşılaşacağımızı umuyoruz. Alışlagelmiş iktisadi düşüncenin dışına taşmak ve sistemi ortodoks ‘huzursuzlar’ ekseninden görmeye çalışmak bu çalışmanın kişisel açıdan çıkış noktasına işaret ediyor. Evet, incelememiz ‘huzursuz’ bir biçimde anlam bulacak ancak sorun, huzursuz olma halinden çok bu huzursuzluğa neden olan çelişkiler kümesinde saklı bulunmakta. Eğer okuyucu ‘huzursuzluktan’ keyif alacaksa ne mutlu bize, yok eğer ‘sırası mı şimdi, nereden çıktı bu’ diyecekse bu soruyu huzursuz olanlara/edenlere değil sisteme yöneltmesini önerebiliriz.

Üretim sürecinden türeyen tüm çelişkilerin aşılmasını arzuluyoruz. Öyle ki, incelememiz de aşılacak çelişkiler nedeniyle aşılmış ve geçmişe ait olsun. Çalışmamızın, ortadan kalkacak çelişkilerden ötürü ilerleyen zamanda ‘anlamsızlaşması’ umuduyla...

1. KARL MARX VE KAPİTALİST BİRİKİM SÜRECİ

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Herbir bilim alanı, kendine özgü kavramlar türeterek ya da verili kavramları araştırma alanının özgüllüğü ölçüsünde bu alanın gerekliliklerine uyumlu kılarak sistemli bir bütün ortaya koymaya çalışır. Kavramların bu doğrultuda işaret edeceği gerçekliğe simgesel boyutta eşlik etmesi, kavram oluşumunda pratik ve zihinsel emek harcayan araştırmacının yoğun çabasıyla olasıdır.

İnceleme alanımız olan Karl Marx ve onun kapitalist üretim biçimini kriz boyutu ile birlikte ele alan kurgusu, doğallığıyla kavramsal belirlemelerin açıklığı ölçüsünde tutarlı bir bütüne işaret edecektir. Marx incelemesinin bir önceliği olarak, kendisinin ekonomi politik kalıtının kavramsal dünyasına getirdiği açıklığı yine kendisinin ortaya koyduğu belirlemeler ekseninde sunmak başlangıç için yerinde olur kanısındayız. Kaldı ki düşünürlerin kendi çalışma evrelerinde dahi kavramların içeriği olumlu ya da olumsuz gelişime açıktır. Marx özelinde de bu belirleme geçerlidir. *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın birinci kısmından (1859) önceki belirlemeler ile sonrakiler arasında birçok bakımdan fark bulunmaktadır (Engels, 1999a, içinde: 6). Sözelimi emek ve emek-gücü ayrımı basit bir ayrım olmayıp ekonomi politik için önemli bir noktaya işaret etmektedir (Engels, 1999a, içinde:7).

Belirtilecek olan iktisadi kategorilerin düşünce aracılığı ile net tanımlanabilmesinin, bunların gerçeklikle olan ilişkisine katkı sunmasının yanında incelenecek konu açısından da kolaylık sağlayacağı belirtilmeli. İlerleyen sayfalarda işlenecek konu bağlamında belirtilmesi gerekli olan kavramların şimdiden olabildiğince yalın sunumu, hem konunun ilerlemesi açısından hem de hedeflenen açıklık yönünden aydınlatıcı olacaktır.

Bu durumda, konuyla ilişkili olduğu ölçüde daha da anlamlı olan kavramlar Marx'ın tanımlamaları ekseninde açıklanmaya çalışılacak. Açıklamaları, Marx'ın oluşturduğu kurguya bağlı kalmak adına kendisinin özgün yapıtlarından türetmek izleyeceğimiz

yöntem olacak. Kavram setinin seçilmesindeki tek belirleyici ölçüt, kriz olgusunun tanımlanabilmesine dolaylı ya da doğrudan katkı sunması açısındanadır.

Kullanım-değeri ve değişim-değeri ayrımı Marx'ın inceleme alanının önemli uğraklarındanadır. Hemen hemen *Felsefenin Sefaleti* (1847) ile başlayan ekonomi politik alanının çözümlenme sürecinde bu iki kategori, işlenen birçok yapıtta vurgulanmıştır. Kullanım-değeri yararlılık ölçüsünde anlam kazanır. Bu yararlılığın görülebilmesi için kullanım ya da tüketimin gerçekleşmesi gerekir. Bununla beraber değişim-değerinin olabilirliği kullanım-değerinin varlığını zorunlu kılar (Marx, 2000: 48).

Marx'ın belirlemesiyle, emeğin her ürünü her toplumsal durum altında bir kullanım-değeridir; ancak toplumsal gelişmenin belirli bir evresinde bu, meta (değişim amacı ile üretilen nesneler) halini alır. Bu gelişmenin sonucu olarak değişim sürekli bir hal alır. Buradan hareketle emek ürünlerinin bir bölümü değişim amacıyla üretilmek zorundadır. Tüketim amacının dışında değişime konu olmasıyla ki nesnenin, tüketim yararlılığı ve değişim amacı açısından yararlılığı farkı ortaya çıkar. Bu durumda kullanım-değeri değişim-değerinden farklılaşmıştır (Marx, 2000:72, 98).

Değişim sürecine konu olan metaların bu değişimde, kullanım-değerlerinden bağımsız olarak değişim-değeri biçiminde varlaştıkları söylenebilir. Metaların değişimi ile kendini ortaya koyan değişim-değerinin ortak özü değere işaret eder. Bu değeri, toplumsal olarak gerekli-emek miktarı ya da onun elde edilebilmesi için toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanı belirler (Marx, 2000:50, 51).

Konuyla ilişkilendirmek açısından, kullanım-değeri ve değişim-değeri ayrımını emek-gücü kavramıyla bağlantılandırırsak kapitalist üretim sürecinin varoluş biçimine dair önemli bir saptamaya varmış oluruz. Öyle ki, üretim araçları sahibinin emek-gücü metası üzerinden bu metanın değişim-değeri karşılığını ödediğini ancak yararlanma ölçüsünde kullanım-değerinin sahipliğini edindiğini belirtmek gerekir¹.

¹ Emek-gücünün satın alınmasının, kullanım-değeri ve değişim-değeri temelinde yarattığı önemli ayrım ve bu ayrımın değer oluşumuyla ilişkisine yönelik sonuçlarının aydınlık bir açıklaması için bkz. (Marx, 2000:194-195).

Marx'ın kapitalist üretim sürecini ayrıntısıyla çözümleme uğraşında sermaye kavramı tam da bu üretim sürecinin merkezinde yer aldığından çözümlemesinin temel eksenlerinden birini oluşturmaktadır. Marx, çalışmalarının önemli bir bölümünde “sermayenin üretim süreci” ve “sermayenin dolaşım sürecini” incelemeye yönelmiştir. Konu bağlamında, sermayenin doğası ve birikimi kendi içinde sürekli, çelişik ögelere yol açan bir süreçtir. Bu sürecin uğrakları, ilerleyen sayfalarda işlenecek olmakla beraber sermayeyi tanımlama ölçüsünde birkaç belirleme yapılabilir.

Marx'a göre sermayenin ortaya çıkışı için gereken tek birikim alanı *para-servet* alanıdır. Sermaye, ilerleyen aşamada kullanım-değerleri toplamını değişim-değerleri toplamına dönüştürerek gelişimini hızlandırır. Sermayenin ilkel oluşumu, *para-servet* biçiminin, emeğin nesnel koşullarını satın alması ve sürece bağlı mülksüzleşen emekçilerin canlı emeğini para aracılığı ile satınabilmesi boyutunda ilerler. Paranın *sermaye* haline gelişini sağlayan süreç böyle işler (Marx, 1999b: 398, 403). Para, bu durumda sermayenin görüldüğü ilk biçim olarak karşımızdadır (Marx, 2000: 150).

İlerlemeden önce para kavramından da ne anlaşıldığı üzerinde durmak yerinde olacak. Sahip olunan metalar, evrensel değer olan bir meta ile kıyaslandığı ölçüde kendilerini diğerleriyle değerler olarak ilişkilendirebilirler. Bütün metaların toplumsal hareketi kendi değerlerini ifade edebilecekleri belirli bir metayı bir yana bırakır. Böylece bu metanın maddi biçimi, toplumsal olarak kabul edilmiş eşdeğer biçimini alır. Bunun sonucu bu meta para olur (Marx, 2000: 96). Bütün metaların değişim-değerlerini özel bir meta biçiminde temsil eden paradır (Marx, 1993a: 64).

Sermaye kavramının bu ilk sunumu, sermaye birikiminin açıklanacağı alt bölümde ayrıntılı bir yapıya bürünecek. Bunun yanı sıra Marx'ın incelemesine konu olan sermaye, durağan bir ilişki olmaktan çok uzaktır. Marx'ın ifadesiyle sermaye, basit bir ilişki olmayıp, bir *süreçtir* ve bu sürecin değişik uğraklarında sermaye olmayı sürdürür (Marx, 1999b: 179).

Sermaye, üretim ve dolaşım süreçlerinin birlikteliği ölçüsünde varolduğuna göre bu süreç, paranın üretim koşullarına dahil olmasıyla başlar. Üretim sürecinin sonucu olan

ürünün pazara getirilmesi ve metaya dönüşümü ile ilerleme sağlanır. Bu metanın dolaşımı sonucu paraya dönüşüm ve bu paranın tekrardan üretim koşullarına dahil oluşu ile süreç başa döner (Marx, 2003a: 101).

Bu süreci biraz daha açıklığa erdirirsek sermayenin üç farklı kategorik ayrımı ile karşılaşırız. Para-sermaye, üretken-sermaye ve meta-sermaye.

“Sermaye-değerin, dolaşımın çeşitli aşamalarında büründüğü iki biçim, *para-sermaye* ve *meta-sermaye*dir. Üretim aşamasına ilişkin biçim ise *üretken sermaye*dir. Toplam devresi sırasında bu biçimlere bürünen, bunlardan sıyrılan ve herbirinde o özel biçime ait işlevlerini yerine getiren sermaye, *sanayi sermayesidir*;... Para-sermaye, meta-sermaye ve üretken sermaye, bu nedenle, işlevleri, birbirinden ayrılmış aynı biçimde bağımsız sanayi kollarının içeriğini oluşturan bağımsız sermaye türlerini ifade etmez. Burada, onlar, yalnızca, sanayi sermayesinin birbiri ardına her üçüne de büründüğü özel işlevsel biçimleri belirtirler (Marx, 2003b: 54)².”

Sermaye tanımlamasını sonlandırmadan önce para biçiminden sermaye biçimine dönüşümde, sermayenin ayrıca tanımlanması gereken birimlere ayrıldığı görülür. Bu dönüşüm iki yapıyı ortaya koyar: üretim araçları ve emek-gücü. Sermayenin; üretim araçları, hammadde, yardımcı malzemeler ve iş aletlerince ifade edilen kısmı, üretim süreci boyunca nicel bakımdan bir değer değişimine uğramaz. Bu nedenle, Marx, bu kısma *değişmeyen sermaye* adını verir. Ancak emek-gücü tarafından temsil edilen kısım üretim süreci boyunca bir değer değişimine uğrar. Bu süreçte emek-gücü hem kendi değerini yerine koyar hem de değişebilir bir oranda artı-değeri de üretir. Bu kısım, değişmeyen bir büyüklükten değişen bir büyüklüğe dönüşür. Yine Marx, bu kısmı *değişen sermaye* olarak adlandırır (Marx, 2000: 209).

Sermayenin bir kısmının üretim araçları biçiminde bulunduğunu belirtmiştik. Bu üretim araçları emek sürecinin bir etmeni olarak işlev görür. Oluşan ürün ve ürüne dönüştükleri ölçüde bu ürünün yaratıcıları üretim sürecinden çıkıp dolaşım alanına geçerler. Ancak emek aletleri üretim alanında kalır. Ortaya konan sermaye değerinin bir kısmı bu biçim içerisinde *sabit* kalır. Yıpranma ve aşınmaya bağlı olarak ürüne bu yıpranma ve aşınma oranında değer katan emek aletleri bu durumda dahi kendi değerini korur. Ancak bu değer, üretim süreci boyunca değer aktarımı oranında azalacaktır. Bununla beraber üretim süreci içerisinde değerinin bir kısmı daima kendisinde sabit kalır. Değişmeyen-

² Para-sermaye, üretken-sermaye ve meta-sermayenin kendi içlerinde ve bütün olarak çözümlenişi için bkz. (Marx, 2003b: 33-113).

sermayenin bu kısmına *sabit sermaye* biçimini veren özellik işte budur. Üretim sürecine konu olan sermayenin diğer bütün maddi kısımları, bunun karşıtı olarak, *döner* ya da *akıcı sermayeyi* oluşturur (Marx, 2003b: 145). Kısacası, üretken sermayenin emek-gücüne ve sabit sermayeyi oluşturmayan üretim araçlarına yatırılmış kısımları devredilebilmelerinden ötürü sabit sermayenin karşısına *döner* ya da *akıcı* sermaye olarak çıkarlar (Marx, 2003b: 151).

Sermayenin bir süreç olarak devamlılığını ve birikiminin dayanağını canlı emek oluşturur. Bu canlı emektir ki üretim boyunca hem kendi varlığının devamı için gereken değerler toplamını üretir hem de buna ek olarak bir değer fazlalığına neden olur. Denebilir ki sermayenin canlılığı bu öge aracılığı ile devam edebilmektedir. Bu açıdan birçok iktisadi kategorinin temelini oluşturan emek ve emek-gücü kavramlarını belirlemek gerekiyor.

Öncelikle emek, bütün metaların *ortak toplumsal* tözünü oluşturur (Marx, 1999c: 32). Bir anlamda, tarih boyunca insanlığın varlığını sürdürebilmesinin ve bu sürekliliğin doğayla uyumunun temel koşulu emek sürecinde belirir. Tarihsel bir üretim biçimi olan kapitalist örgütlenme, emekçiyi öncesinde sahip olduğu çeşitli üretim araçlarından bağımsız kılmış ve bu araçlardan yoksun kalma ölçüsünde emekçinin, bu üretim araçlarının yeni sahibine bağımlılığını sağlamlaştırmıştır. Emekçinin kendisinin ve ailesinin geçimini sağlayabilmesi için bu yokluk nedeniyle kendi emek-gücünü satma zorunluluğu doğmuştur. Bu satma zorunluluğunu ücret aracılığı ile yapan emekçi tam da bu sistemin önemli belirteçlerinden olan ücretli emek konumunda yer alır. Marx'ın deyimiyle; sermaye, ücretli emeği önvarsayar, ücretli emek sermayeyi önvarsayar. Karşılıklı koşul durumunda olan bu ögeler birbirlerini yaratır (Marx, 1999a: 35).

Değer biçiminde ele alırsak, emek-gücünün değeri onu üretmek için gerekli emek miktarı ile belirlenir (Marx, 1999c: 43). Ancak emek-gücünün belirli bir zaman için değeri, bu gücün o zaman diliminde işe koşulmasından çok farklı bir şeydir. Öyle ki, işçinin emek-gücünün değerini sınırlandıran emek miktarı, hiçbir şekilde, bu emek-gücünün ortaya koyacağı emek miktarının sınırını meydana getirmez (Marx, 1999c: 46).

İşçi, ücretini çalışma sonunda aldığından ve bu çalışma boyunca kendi emeğini ortaya koyuyor olduğundan bir değer karmaşası ortaya çıkar. Emek-gücünün değeri olan ücret, işçiye, emeğinin değeri ya da fiyatı gibi görünür (Marx, 1999c: 47). İşte tam bu noktada bu durum, ödenmiş emek ile ödenmemiş emek olgularını belirsizleştirmektedir. Ödenmemiş emek yani artı-emek bu durumda gizli kalmakta ve ortaya konan emek bütünüyle ödenmiş olarak görünmektedir.

“ ... Ücretli-emek ise, tersine, artı-emek ya da karşılığı ödenmemiş emek bile karşılığı ödenmiş emek gibi görünür...”

Emek-gücünün değeri ile fiyatının ücret şekline ya da emeğin kendisinin değeri ve fiyatı şekline dönüştürülmesinin taşıdığı büyük önemi böylece anlayabiliriz. Aslında varolan ilişkileri görünmez hale getirmesi bir yana bir de bunları tepetaklak gösteren bir görünüm şekli, hem emekçinin hem de kapitalistin her türlü yasal kavramlarının, kapitalist üretim tarzının her türlü şaşırtmacalarının, özgürlük adına bütün göz boyamalarının, vülger iktisatçıların çeşitli mazur gösterme gevezeliklerinin temelidir (Marx, 2000: 513).”

Kapitalist üretim biçiminin bütün emek etkinliğini ücret anlaşması temelinde çözüyor görünümü ödenmemiş emek kısmının varlığını gizlemekte. Oysa ki bu varlık biçimi, bütün maddi üretim ilişkilerinin deviniminde fazlasıyla belirleyici olmaktadır. İlerleyen sayfalarda işlenecek olan sermaye birikiminin doğasında temel rolü bu ödenmemiş emek yani değer ifadesiyle artı-değer üstlenmektedir. Şimdi, ikinci alt başlık alanı için önemli bir açılım olanağı sunacak olan artı-değer kavramını belirlemeye çalışalım.

Öncesinde de belirtildiği üzere, işçiye ödenen ücretin elde edilmesi için gerekli çalışma süresi ile işçinin çalışabilir olduğu süre arasında bir ayrım söz konusudur. Sekiz saatlik bir çalışma zamanı içerisinde işçi, karşılığını aldığı ücret değerini bu sekiz saatlik çalışma süresinden daha az bir zamanda gerçekleştirir. Ancak işçiye yapılan ödeme belirli ölçüde onun daha fazla çalışması açısından bir engel oluşturmaz. Kendisine ödenen değer kısmını oluşturan işçi bunun üzerine ek olarak çalışmaya devam eder. Ortaya konan bu karşılığı ödenmemiş artı-emek, artı-değerin kaynağını oluşturmaktadır³.

Para biçiminde ifade edilirse, sermaye olarak ortaya konan para miktarı ile üretim süreci sonucu elde edilen metanın satışına bağlı sahip olunan para miktarı farklı büyüklüktedir.

³ Bu biçimsel açıklamayı biraz da ironik bir anlatımla netleştirebilmek için bkz. , (Ücretli Emek ve Sermaye, sunuş, Engels, 1999a, s. 9-14).

İlk değerin üstündeki bu artışa ya da fazlalığa, Marx, “artı-değer” demektedir (Marx, 2000:154). Belirtilmeli ki artı-değer emek süreci dışında aranmamalıdır. Yine Marx’ın ifadesiyle yaratılan artı-değer, metaların değerlerinin üzerinden satılması ya da değerlerinin altında satın alınması biçimiyle açıklanamaz (Marx, 2000: 164). Kapitalistin emek-gücünü satın alırken farkında olduğu, emek-gücü değeri ile bunun emek süreci içerisinde yarattığı değer arasındaki ayrımdır ve bu, artı-değerin kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Özce; emek-gücünün yalnızca bir değer kaynağı olmayıp, sahip olduğundan daha fazla değer kaynağı olması, kendine özgü kullanım-değerine sahip olmasıdır (Marx, 2000: 195).

Karşılığı ödenmemiş emeğin boyutu, kapitalist üretim biçimi açısından sürekli geliştirilmesi gereken bir alana işaret eder. Belirli bir çalışma süresi içinde ücret değerinin elde edilmesinden sonra geriye kalan çalışma süresinden türeyen artı-değerin büyütülmesi kapitalist için belirleyici bir güdüdür. Burada artı-değer iki alt başlığa bölünür: mutlak artı-değer ve nispi artı-değer. Marx’ın ifadesiyle işgücünün uzatılması yöntemiyle üretilen artı-değere *mutlak artı-değer*, gerekli emek zamanın (işgücünün kendisini yeniden ürettiği kısım) kısaltılması ve işgücünün iki bileşeninin (karşılığı ödenmiş emek zamanı ve ödenmemiş emek zamanı) uzunluklarındaki değişimden doğan artı-değere *nispi artı-değer* denir (Marx, 2000: 306).

Kapitalist üretimin, meta üretimi temelinde nihai olarak artı-değere sahip olmak amacı ile işlediği göz önüne alınırsa verili artı-değer düzeyi her zaman bu amaç doğrultusunda büyütülmeye çalışılır. Mutlak artı-değer üretimi işgücünün uzunluğu ile sınırlıyken nispi artı-değer üretimi, üretim sürecinin teknik boyutu ve toplumsal ilişki açısından belirleyicidir:

“ ... Bu nedenle o, kendisine özgü yöntemleri, araçları ve koşullarıyla birlikte, emeğin şeklen sermayenin egemenliği altına girmesiyle sağlanan temel üzerinde kendiliğinden doğup gelişen özgül bir üretim tarzını öngörür. Bu gelişme sırasında, emeğin sermayeye bu biçimsel bağımlılığı, yerini, zamanla gerçek bağımlılığa bırakır (Marx, 2000: 485).”

Artı-değer ve kâr ilişkisini tanımlamaya çalışırsak; kâr, yalnız doğmuş bulunduğu değişen sermayeden çok, toplam sermaye ile bağıntısı içerisinde sunulan, artı-değerin

kendisine verilen bir başka adlandırmadan farklı bir şey değildir (Marx, 2003c:190). Değişen sermaye ve toplam sermaye göz önüne alındığında, oransal bir ilişkinin ifadesi olarak artı-değerin değişen-sermayeye olan oranı bize “artı-değer oranı”nı verir (Marx, 2000: 215). Artı-değerin toplam sermayeye oranı ise bize “kâr oranı”nı ifade eder (Marx, 2003c: 44).

Marx’a göre bu kategorik belirlemeler bilinebilirlik açısından fark taşır. Öyle ki, artı-değer ve artı-değer oranı; araştırma gerektiren, gözle görülmeyen ve bilinemeyen özlerken, kâr oranı ve bu nedenle de artı-değerin kâr biçimindeki görünüşü, tersine kendilerini daha açık sunarlar. Kapitalist de, elde ettiği değer fazlalığının, metaların üretimi için ortaya konan toplam sermaye ile ilişkisini göz önünde tutar. Bu nedenle; sermaye bileşenlerinin, bu değer fazlalığı ile nasıl bir ilişki içinde türediği ilgisi dışındadır (Marx, 2003c: 45).

Ancak, artı-değer/kâr aynılığı belirlemesi genel kâr oranının⁴ ortaya konması durumunda farklı hale gelir. Herbir üretim kolu kendine özgü oranlarda ve boyutta değişen ve değişmeyen sermaye kitlesi ile üretimini sürdürür. Önceki tanımlamalardan çıkarılabilir ki bu farklılık durumu hem değişen sermayenin etkisi sonucu artı-değer üzerinde hem de farklı toplam sermaye sonucu kâr oranında farklılığa neden olur. Ancak bu farklı kâr oranı düzeyi rekabet sonucu genel kâr oranına eşitlenir. Bu durumda herbir alana özgü kapitalistin, kendi metalarının üretimi sonucu yaratılmış olan artı-değeri ya da kârı elde ettiği söylenemez. Elde edilen, tüm üretim alanları için, toplumsal sermaye tarafından üretilen artı-değer ya da kârdan bu toplumsal sermayeye katılım ölçüsünde düşen pay miktarıdır (Marx, 2003c: 143, 144).

“ O zaman, belli bir üretim alanında fiilen üretilen artı-değerin ve dolayısıyla kârın, bir metanın satış fiyatının içerdiği kâr ile aynı olması ancak bir raslantı olur. Demek ki, kural olarak, yalnız artı-değer oranı ve kâr oranı değil, artı-değer ve kâr da farklı büyüklüklerdir... (Marx, 2003c: 151).”

Üretim süreci, değişen sermaye ve değişmeyen sermaye kitlelerinin herhangi bir metayı elde etmek amacı ile belirli bir oranda ilişkili olmasını gerektirir. Meta

⁴ Genel kâr oluşumunun sayısal gösterimle de anlamlandırılan ayrıntılı açıklaması için bkz. (Marx,2003c: 140-154).

üretimini; emek-gücü kitlesi ve üretim araçları kitlesinin bileşiminin sonucu olduğu ve bu bileşimin çeşitli sanayi kolları arasında farklı oranlara işaret edebileceği açıktır.

Sermayenin bu iki ögesinin bileşimi, belirli bir kitleyi ifade etmeleri ve ayrıca bu kitlenin belirli bir değeri içermesi nedeniyle iki ayrı tanımlamayı belirler. Kitle olarak düşünüldüğünde bu bileşim *teknik bileşim*, değer biçiminde ele alındığında *değer bileşimini* tanımlar (Marx, 2000:584).

Toplam sermayenin teknik bileşimi ve değer bileşimi karşılaştırıldığında aralarında oluşabilecek fark, teknik bileşimin sabit olduğu halde iki ögenin değer ilişkisinin değişmesi ölçüsünde ya da değer bileşimi sabitken teknik bileşimde ki değişim dolayımında gerçekleşebilir (Marx, 2003c: 132). Bu iki bileşim türü birbirleriyle ilişkisiz değildir. Değer bileşiminin teknik bileşim tarafından belirlenmesi ve bu bileşimin değişimini ifade etmesi açısından değer bileşimi sermayenin *organik bileşimi* olarak adlandırılır (Marx, 2000: 584).

Son olarak bu alt bölüm çerçevesinde iki kavramı daha açıklamak yerinde olur: basit yeniden-üretim ve genişletilmiş yeniden-üretim. Doğası gereği kapitalist üretim biçimi tüm verili koşulları ancak bir başlangıç zemini olarak görür ve yapısı gereği tüm koşulları kendisine bağımlı kılıp, ilk önce bu koşullarca belirlenirken zamanla bu koşulların belirleyeni haline gelir. Dinamik bir yapıya sahip olan bu üretim süreci, basit yeniden-üretim kendi kapalılığının ötesinde sürekli olarak genişletilmiş yeniden-üretim temelinde gelişmeyi gözetir. Bunun yanında Marx'ın ifadesiyle basit yeniden-üretim, genişletilmiş yeniden-üretim bir parçasını oluşturur (Marx, 2003b: 354).

Toplumsal yeniden üretimi iki kesim üzerinden tanımlamak olasıdır. Üretken tüketim biçiminde değerlendirilmek amacıyla üretimin gerçekleştiği üretim araçları üreten kesim (kesim I) ve kapitalist sınıf ile işçi sınıfının bireysel tüketimine konu olan metaların üretildiği tüketim malları üreten kesim (kesim II) (Marx, 2003b: 255). Basit yeniden-üretim, her iki kesimde oluşan artı-değerin sermayeleştirilmemesini yani üretim sürecinde değerlendirilmemesini tanımlar. Bu üretim sürecinde tüm artı-değer üretken olmayan biçimde tüketilir (Marx, 2003b: 255). Farklı olarak genişletilmiş yeniden-

üretim, elde edilen bu art-değerin belirli oranda üretim sürecinde yer alan ögelere (değişen ve değişmeyen sermaye) dönüşümü ile ifade edilebilir.

“ ... Basit yeniden-üretim biçiminde tüm artı-değer I’n, gelir, yani II’nin metalarına harcadığı varsayılmıştı... Basit yeniden-üretimden genişletilmiş yeniden-üretime geçişin olabilmesi için, kesim I’daki üretimin, II için daha az, I için ise bir o kadar daha fazla değişmeyen-sermaye ögesi üretecek durumda olması gerekir. Her zaman kolay olmayan bu geçiş, I’e ait bazı ürünlerin, her iki kısımda da üretim aracı biçiminde hizmet edebilmesi ile kolaylaştırılmış olur (Marx, 2003b:441)⁵.”

Bu konudaki tanımlamayı sonlandırmadan önce sembolik araçlarla basit ve genişletilmiş yeniden-üretim süreçlerinin ilişkisini tanımlayalım⁶:

I. kesim: $I_c + I_v + I_s = I$

II. kesim: $II_c + II_v + II_s = II$;

c: değişmeyen sermaye, v: değişen sermaye ve s: artı-değer olmak üzere.

Basit yeniden-üretim temelinde, artı-değer toplamının üretken olmayan biçimde tüketileceği olgusundan yola çıkılırsa toplam tüketim ikinci kesimin üretimine eşit olmalı:

$$I_v + I_s + II_v + II_s = II = II_c + II_v + II_s$$

$$I_v + I_s = II_c$$

Kapitalist sınıfın önceden sahip olduğu belirli bir para miktarının varlığı kabul edilmelidir. Artı-değerin gerçekleşmesine yönelik gerekli paranın bu sınıf tarafından ortaya konması, çelişik olmak bir yana bütün işleyişin zorunlu bir koşulunu oluşturur (Marx, 2003b: 375). Buradan hareketle tüketim amacıyla birinci kesim, değişen

⁵ Basit ve genişletilmiş yeniden-üretimin bu cılız tanımı, bu konudaki çözümlemenin başlı başına ayrı bir çalışmaya temel olabileceği gerekçesiyle açıklanabilir. Marx, her iki üretim kesiminin kendi içinde barındırdığı öğeleri dengeye eğilim ve dengesizlik oluşumu çerçevesinde sayısal gösterim aracıyla çözümlemeye çalışmıştır. Ayrıntılı bir anlamlandırma için bkz. (Marx, 2003b: 350-469). Ayrıca yine bu yapıtı eksen alıp konuya açıklık getirmeye çalışan iki kitabın konuyla ilgili bölümlerine bakılabilir: (Mandel, 2008a) ve (Ben Fine ve Alfredo Saad- Filho, 2008).

⁶ Simgesel gösterimi Mandel’in kullandığı biçimde aktarıyoruz (Mandel, 2008a).

sermaye ve artı-değer toplamı büyüklüğünde ikinci kesimden tüketim malı satın alır. İkinci kesimin bu satıştan elde ettiği para, bu kesimin üretim boyunca tüketilen değişmeyen sermayesinin yenilenmesi amacıyla tekrardan birinci kesime aktarılır. İkinci kesim kapitalistleri değişen sermaye kısmını da kendi ürünlerini işçilere satarak tekrardan yerine koyar (Mandel, 2008a: 156). Bu şekilde süreç tekrardan başa döner ve bu denge koşulunun ifadesi şu biçimdedir:

$$I_v + I_s = II_c$$

Genişletilmiş yeniden-üretim için gösterim:

$$I_c + AI_c + II_c + AII_c = I$$

$$I_v + AI_v + (I_s - AI_c - AI_v) + II_v + AII_v + (II_s - AII_c - AII_v) = II$$

Burada A, artı-değer toplamının her iki kesimde de ne oranda değişen ve değişmeyen sermayeye bölündüğünü belirlemektedir. Toplam tüketim ikinci kesim üretimine eşitse:

$$I_v + AI_v + (I_s - AI_c - AI_v) + II_v + AII_v + (II_s - AII_c - AII_v)$$

$$= II_c + AII_c + II_v + AII_v + (II_s - AII_v - AII_c)$$

Bu eşitliğin sadeleşmesi sonucu:

$$I_v + (I_s - AI_c) = II_c + AII_c$$

$(I_s - AI_c)$ ifadesi, birinci kesim artı-değer toplamından ek değişmeyen sermayeye giden kısım arasındaki farkı belirler. Bir başka ifadeyle kalan kısım o halde üretken olmayan tüketim ile ek değişen sermayeye ayrılan kısmı tanımlar. İlişkiyi bu doğrultuda yazarsak; denge formülü:

$$I_v + I_{sa} + I_{sy} = II_c + II_{s\beta};$$

I_{sa} , üretken olmayan tüketim, I_{sy} ek değişen sermaye için ayrılan kısım, $II_{s\beta}$ ek değişmeyen sermaye için ayrılan kısım.

Yine birinci kesim $I_v + I_s$ değerinde tüketim malı satın alır. İkinci kesim de satıştan doğan para ile yıpranan üretim araçları için birinci kesimden satın alımda bulunur. Bu durumda birinci kesim, hem rezervde bulunan para hem de geri dönen para aracılığı ile kendi kesiminde yer alan değişmeyen sermayenin hareketine olanak sağlarken ikinci kesimden I_{sy} değerinde tüketim malı satın alır ve bununla ek işçi istihdamı için olanak sağlar. Bu satın alma sonucu ikinci kesim, değişmeyen sermayesi için bir genişleme olanağına sahip olacaktır. İkinci kesimin değişmeyen sermaye genişlemesi için tekrardan birinci kesimden satın alıma gitmesi, birinci kesimin ek değişmeyen sermayesinin kendi içinde satışına ya da dolaşımda eğer arta kalan ek değişen sermaye varsa bunun alımına aracılık edecek ve genişletilmiş yeniden-üretim tamamlanacaktır (Mandel, 2008a:157).

Buraya değin Marx'ın iktisadi çözümleme boyutunda önemli bir uğrak olan kavramsal açıklık ortaya konmaya çalışıldı. Özünde, tanımlanan kavramlar salt tanımlama ölçüsünde dahi kapitalist üretim biçiminin kavranmasına olanak sağlamaktadır. Sözgelimi ücretli emek olgusunun kendi başına ortaya konması bizi doğrudan bu üretim biçiminin varlık koşuluna götürür. Emek sürecinin, diğer toplumsal örgütlülüklerden farklı olarak ücretli hale gelişi ve bunun yaygın boyutu bu üretim biçiminin yansımasıdır aslında. Terside doğrudur. Nasıl bu üretim biçiminde temel rol oynayan sermaye, ücretli emeğin varlığını açıklığa kavuşturuyorsa ücretli emek de sermayenin varlığını açıklığa kavuşturur. Kısacası, kavram düzeyinden başlayarak Marx'ın sistemi incelemesi, karşıt olguların bir aradalığı ve bunların etkileşim süreci olarak görülebilir.

İlerleyen sayfalarda sermaye birikiminin ve bu birikimin içinde barındırdığı kriz olanağının açıklanma çabası içinde, öncesinde ortaya konan kavramların durağan görünümlerinden sıyrılıp dinamik bir yapıda sürecin anlaşılmasına katkı sunacağı belirtilmelidir.

1.2. SERMAYE BİRİKİMİNİN DOĞASI

Sermaye birikimi, devinimini iki alan üzerinden sürdürür. Sermaye konumunda diğer sermaye grupları ile girdiği üretim sürecini yetkinleştirme savaşımı olarak birikim sürecinin karşılıklı gözetimi bir dinamizme yol açar. Bununla beraber karşıtının yani ücretli emeğin; kendi yararı çerçevesinde, sömürü düzeyinin geliştirilmesi uğraşı, devinim için temel belirleyiciliğe sahiptir. Mandel'in belirlemesiyle Marx, 'genel olarak sermaye' boyutunda ücretli emek ve sermaye arasındaki ilişkinin dinamikliği bağlamında ve 'birçok sermaye' açısından kapitalistler arası rekabet bağlamında sermaye birikimi sürecine yaklaşmıştır (Mandel, 2008a: 82).

Sermayenin kendi içindeki egemenlik uğraşı bir tarafa emek süreci üzerindeki egemenlik savaşımı birikimin sürekliliği için bir koşuldur. Bu egemen olma ve bu egemenliği sınırsızca geliştirme çabasının tek amacı artı-değere sahip olabilmektir. Buradan hareketle, kapitalist meta üretimi ya da üretimin kapitalist süreci, emek sürecinin birliği ve artı-değer üretme süreci olarak ortaya konmaktadır (Marx, 2000: 198). Artı-değer üretme sürecinin devamlılığı ya da bir başka ifadeyle karşılığı ödenmemiş emeğin maddeleşmiş hali üzerindeki kumandanın sürekliliği sermayenin kendisini genişletmesinin sırrı olarak açığa çıkar (Marx, 2000: 507).

Ancak; meta üretiminin ve bu meta içerisinde bulunan artı-değer üretiminin sürekli hale getirilmesinin üretim biçimini belirginleştirmesinin yanında üretim araçlarının sahibi yani kapitalist ile bu araçlardan yoksun olan ve yaşamak için başka seçeneği olmayıp emek-gücünü kapitaliste satma zorunluluğu içinde olan işçinin ilişkisi de sürekli hale gelmekte ve belirginliği bütünlemektedir. Bu üretim süreci Marx'a göre meta ve artı-değer üretmek yanında kapitalist ile işçi arasındaki toplumsal ilişkiyi de üretmekte ve süreklilik ölçüsünde yeniden-üretmektedir (Marx, 2000:552).

Bu toplumsal ilişki üretiminin, üretim süreci dışında politik, hukuki, kültürel vb. alanlarda ya da kısacası kişilerin bilinç dünyasında bu üretim biçiminden doğan ilişkilerce beslenen ancak çeşitli dönüşümleri de içinde barındıran oluşumları, önemli

bir alana işaret eder. Bu alanın çözümlenmesi, üretim sürecinden bağımsız olmamakla birlikte bu çalışmanın sınırını aşmaktadır. Bununla beraber, üretim biçiminin kendi zorunlu uğrakları ekseninde karşı karşıya kaldığı tıkanıklıkların yanında bu üretimin neden olduğu insana ilişkin gelişimin önüne koyduğu engellerin varlığı yadsınamaz, ki bu ölçüde, insan öznesinin yapıcı bir etken olarak bu üretim sürecine karşıt bir konum alması ya da alabilirliği tam da kendi gelişiminin önündeki engelleri aşmaya yöneliktir. Belirtilmeli ki, sermaye hem kendisi için bir sınır ve bu sınırı aşma çabasıyken diğer yanı ile bir ilişki biçiminde tanımlanabilir olmasından ötürü insani gelişim üzerinde de bir sınır ortaya koyar ve bu sınırı aşma güdüsü insan için olmaktan öte kendisinin varlığını pekiştirme ve geliştirmeye yöneliktir. Kısacası artı-değeri çoklaştırmaya yöneliktir.

“ ... Her sınır onun için engeldir ve engel olmalıdır. Yoksa, sermaye, kendi kendini üreten para olmaktan çıkar. Belirli bir sınırı engel olarak hissetmeyip, kendini bu engelde sınır olarak hissetseydi, gene kendisi değişim-değerinden kullanım-değeri, sermayenin genel biçiminden onun belirli bir özsel varlığı biçimine düşerdi. Bu niteliğiyle sermaye belirli bir artı-değer yaratır...; ama bundan daha fazlasını yaratmak için sürekli bir harekettir. Sermaye için artı-değerin nicel sınırı yalnız doğa engeli olarak, sürekli olarak aşmaya çalıştığı ve sürekli olarak ötesine geçmeye çalıştığı zorunluluk halinde vardır (Marx, 1999b: 243).”

Doğallığıyla Marx'ın düşünüş biçimi; karşıt yapıların, içinde barındırdıkları karşıtlığın yoğunluğu ölçüsünde bir dönüşüme yol açacağı yönündedir. Öyle ki sermaye birikiminin çelişik doğası bir anlamda sermaye için sınıra işaret ederken başka bir üretim örgütlenmesi için sağlam bir temel de sunabilir. Kendi doğasıyla sınırlı olan sermaye, üretici güçlerin evrensel gelişimi açısından çaba gösterir ve bu durum yeni bir üretim biçiminin koşulu olur. Bu üretim biçimi aştığı sınır ölçüsünde üretici güçlerin serbest gelişimi için bir koşul sunar ve karşıtlığın çözülmesi ölçüsünde sermayeye içkin olan bu eğilim, sermayeyi nihai bir son olarak değil bir aşama olarak belirler (Marx, 2003a: 32).

Sermayenin devinimi, üretici güçlerdeki ilerlemenin yanında üretime uygulanabilir olan bilim alanlarının da gelişimi açısından ilerletici bir etkiye sahiptir. Ancak bu meta üretimi ve bu metada içerili olan artı-değere sahip olma temelinde gözetilen çelişik birikim süreci insanı dışlamaktadır. Şöyle ki, emek sürecinin ürünü olan meta, pazarda, bu metanın üretici birimlerine kendilerinin ürünü biçiminde görünmez. Marx'ın belirlemesiyle; çalışan bireyin kendine *yabancılaşması* yani kendisinden kaynaklı

türeyen koşulların *kendi* koşulları olarak değil, ama ötekinin serveti ve bu ölçüde kendisinin yokluğu biçiminde belirmesi (Marx, 2003a: 33), çelişik durumun göstergesidir.

Emekçi kimse bu üretim süreci içerisinde sadece bir araç işlevi görmektedir. Emekçi; ortaya koyduğu emek ölçüsünde sermayeye olan bağımlılığını, kendi etkinliğinin artı-değerin kaynağı olması ve bu artı-değerin birikimin koşulu olması nedeniyle, pekiştirir, sağlamlaştırır. Süreç haliyle karşıtı ile işler. Ortaya konan maddi zenginlik de tekrardan ücretli emekçiyi yaratır. Bu süreklileşen yeniden-üretim, emekçinin, emekçi kalma zorunluluğu, kapitalist üretimin vazgeçilmezidir (Marx, 2000: 545).

Ancak burada belirtmeli ki, sermaye birikimine bağlı yetkinleşen üretici güçler bu yetkinleşme ölçüsünde, sermaye tarafından kumanda edilen emekçi kitlesinde, yetkinleşmeye oranla bir azalmaya yol açacaktır. *Gerekli-nüfus* ile ilgili olarak bu gelişimin sonucu, bir *emek-gücü* fazlası yani artı-nüfus⁷ oluşumudur (Marx, 2003a: 92). Nüfusun gerekliliği ya da gereksizliği bu üretim biçimi çerçevesinde sermayeyle değer yaratma temelinde kuracağı ilişki aracılığı ile belirlenir. Üretken güçlerin gelişimi; gerekli-emek, artı-emek ilişkisini artı-emek lehine dönüştürmekte ve üretim için gerekli-emek düzeyinin üretim araçlarındaki büyümeye oranla azalması ölçüsünde emek-gücü fazlalığı, birikim dinamiğinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Toplumsal servet, işleyen sermaye, bu sermayenin büyüme ölçüsü ile hızı, ve dolayısıyla, proletaryanın mutlak kitlesi ve emeğin üretkenliği ne kadar büyük olursa, yedek sanayi ordusu da o kadar büyük olur. Sermayenin genişleme gücü ile, emrindeki emek-gücünün gelişmesi de aynı nedene bağlıdır. Bunun için yedek sanayi ordusunun nispi büyüklüğü, servetin potansiyel enerjisi ile birlikte artar... Bu, *kapitalist birikimin mutlak genel yasasıdır* (Marx, 2000: 613).”

Canlı emeğin üretim boyunca ortaya koyduğu etkinlik sonucu oluşan artı-değerin kapitalist tarafından gözetilmesinin yanında, birikim sürecinin kendine özgü görünümlerinden birisi de üretici güçleri yetkinleştirme süreci olarak değişmeyen sermaye kitlesinin değişen sermaye kitlesine oranla büyümesidir. Sahip olunan artı-değer kitlesinin, tekrardan, üretken olmayan tüketimden artı kalan ölçüde üretken

⁷ Marx, Malthus'un nüfus teorisine ilişkin eleştirilerini sakımsız ortaya koymuştur. Bunun yanında Marx, Malthus'un çalışmasını 'çocukça bir aşırma' olarak ifade eder. Bu bilgi ve 'protestan papazlara' ilişkin gülünç ve bir o kadar da ısıltılı açıklama için bkz. (Marx, 2000: 588, dipnot 81).

tüketime yönelmesi birikimin dinamik yapısını belirler. Üretim sürecine yönelecek olan kitle, değişen ve değişmeyen sermaye ögelerine ne ölçüde pay edilecektir? Mandel'in ifadesiyle; birikim süreci, değişen ve değişmeyen sermaye üzerinde yansız bir etkiye sahip değildir. Süreç, emek tasarruf eden araçların genişlemesine yönelik taraflı bir bölüşüme neden olur (Mandel, 2008a: 79).

“ ... Ama sermaye birikiminin durmadan artmasıyla eşzamanlı olarak, *sermayenin bileşiminde gittikçe büyüyen bir değişiklik* meydana gelir. Toplam sermayenin, değişmeyen sermayeden, makinelerden, hammadelerden, her türden üretim araçlarından meydana gelen bölümü, ücretlere, yani emeğin satın alınması için yatırılan bölümüne oranla çok daha hızlı bir biçimde büyür... (Marx, 1999c: 70).”

Önceki sayfalarda işlendiği üzere, değişen ve değişmeyen sermaye arasındaki ilişki kalıbı; kitleleri göz önünde tutulduğunda teknik bileşim, değerleri göz önüne alındığında değer bileşimi olarak ifade edilmişti. Üretici güçlerdeki ilerlemeye bağlı olarak bir metanın üretimi için gerekli emek-zamanı azalma eğilimi içindedir. Değer belirlemesi gerekli emek-zaman ile tanımlandığına göre, sistemin üretkenliği artırması ölçüsünde üretken ya da üretken olmayan tüketime konu olan tüm meta kitlesinin değerinde bir azalma gözlenir. Marx, buradan hareketle, değişen ve değişmeyen sermaye arasındaki farkın kitle boyutu ve değer boyutu açısından aynılığa işaret etmediğini ortaya koyar. Değer açısından, bu iki sermaye ögesinin değişmeyen sermaye lehine oluşan farkı yine bu iki ögenin kitlesi arasında oluşan farktan daha azdır. Oluşan ilk farkın ikinci farkla birlikte artmasının yanında, artış derecesi daha küçüktür (Marx, 2000: 594).

Sermaye ile ücretli emek arasındaki dinamik ilişki, birikim süreci çerçevesinde farklı sermayeler arasındaki ilişki biçiminde de kendisini gösterir. Emeğin üretken gücünün artırılması ölçüsünde daha fazla ve daha ucuza meta üreterek her bir sermaye bu doğrultuda kendisine yarar sağlamayı gözetir. Belirli bir üretim alanına özgü rekabet hali, kapitalistin verili üretim ögeleriyle üretimini devam ettirmesini engeller. Sermayeler arasında daha ucuza, daha fazla meta üretme savaşı bu verili yapıyı sürekli olarak yenileyip işbölümünün ve makine kullanımının yaygınlaşmasını koşullar. Ancak bir kapitalist tarafından ortaya konan gelişim başlangıç için bu kapitaliste ayrıcalıklı bir konum sağlasa da zamanla diğer kapitalistler üretim süreçlerini bu

gelişime uydurmaya çalışırlar ve bu süreç devamlı olarak tekrardan ortaya çıkar. Bu devamlılık ölçüsünde verili bir işbölümü daha geniş çaplı bir işbölümüne, makine kullanımı daha geniş bir yaygınlığa ve böylece yapılan iş daha geniş ölçekli bir işe dönüşür (Marx, 1999a: 46).

Sonlandırmadan önce sermaye birikimi sürecinin yoğunlaşma ve merkezileşme biçiminde görünüm kazandığı belirtilmelidir. Emek üretkenliğindeki yetkinleşmeye bağlı hızlanan bir birikim sonraki birikim adına bir temel oluşturur. Döngüsel bir servet artışına sahip olan bireysel kapitalist her bir adımda daha da büyük bir genişlikte üretimi koşullar. Marx'ın belirlemesiyle yoğunlaşma, yalnızca, büyük boyutlu yeniden-üretime verilen bir başka addır (Marx, 2000: 598). Merkezileşme ise, birçok kapitalistin elinden çıkan sermayenin tek bir kapitalistin elinde kitle halinde toplanması biçimindedir. Merkezileşme, verili sermaye toplamının dağılımındaki bir değişiklikten oluşabilir (Marx, 2000: 597, 598).

Sermaye birikiminin doğası, ortaya konulduğu biçimiyle, hem karşıtı olan ücretli emek ile dinamik bir ilerleyişe sahip olan ilişkisi hem de sermayeler arası dinamik bir etkileşim temelinde tanımlanabilir. Ancak bu dinamik ilişki ağı, sürekli gelişimi gözetmesi ölçüsünde, önceki sayfalarda da işaret edildiği gibi her bir gelişim uğrağını bir sınır olarak tanımlar ve bu sınır sermayenin yeni büyüme zeminini oluşturur. Peki, bu sınırın da bir sınırı bulunmakta mıdır?

Dinamik yapının çözülüşü ve kriz başlığı altında bu gelişim temposunun aşılamaz bir sınıra yol açıp açmayacağı konu edilecek. Sözgelimi kâr oranının nasıl bir eğilim içinde olduğu ve bu eğilimin sistemin işleyişi üzerindeki etkisini belirlemeye çalışmak bu aşılamazlığa bir işaret sunabilir. Sermaye birikim sürecinin bu eğilim ile ilişkisini bu alt bölümde tanımlamaya çalışacağız. Kısacası, Marx' ın bütün olarak kapitalist üretim biçimini çözümlerken ortaya çıkardığı bu sisteme özgü içsel çelişkileri kriz eğilimi bağlamında belirginleştirmek yerinde olacaktır.

1.3. DİNAMİK YAPININ ÇÖZÜLÜŞÜ VE KRİZ

Sermaye birikiminin doğası, öncesinde belirtildiği üzere üretken güçleri sürekli geliştirmeye koşulludur. Bu üretken güçlerin gelişimi üretim öğeleri açısından, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranla büyümesi ile sonuçlanır. Organik bileşimin yani değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranındaki artışın nihai sonucu kâr oranının azalması yönündedir. Dinamik yapının çözülüşü açısından önemli bir gösterge olan kâr oranının azalma eğilimini ortaya koymak yerinde olacaktır⁸.

Marx, öncelikle, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye ve dolayısıyla toplam sermayeye oranının azalmasını kapitalist üretimin bir yasası olarak belirler. Bu değişimin, bireysel sermayeler açısından sınırlı kalmayıp genel olarak toplam sermayenin bileşimine etkide bulunduğu varsayılırsa, artı-değer oranının sabitliği varsayımı altında organik bileşimdeki artış zorunlu olarak *genel kâr oranında tedrici bir düşmeye* yol açar (Marx, 2003c: 189). Öncesinde kullandığımız sembollere bağlı olarak biçimsel ifade ile gösterilirse: kâr oranı = $s / (c + v)$ ’ dir. Pay ve payda v ile bölündüğünde: $(s / v) / ((c / v) + 1)$ elde edilir. (s / v) artı-değer oranı ve (c / v) organik bileşim olmak üzere, (s / v) sabitliği altında (c / v) artışı kâr oranının azalma eğilimini tanımlar.

Bu çözümlemede değişen ve değişmeyen sermayenin birbirlerine oranla nasıl değiştiği belirleyicidir. Değişmeyen sermayedeki artış oranı, değişen sermayedeki artış oranında büyük olduğu ölçüde kâr oranının düşeceği açıktır. Ancak artı-değer ve kâr kitlesi açısından durum bunun tersine işaret etmektedir. Değişen sermayedeki artış göz önüne alınırsa, sermayenin harekete geçirdiği emeğin mutlak kitlesinin artışına bağlı olarak daha fazla emeğin sömürüye konu olması söz konusudur ve bundan dolayı artı-değer kitlesinde dolayısıyla kâr kitlesinde bir artış gözlenebilir. Bu, olabilirlikten öte, geçici dalgalanmalar dışında böyle olmak zorundadır (Marx, 2003c: 193).

⁸ Burada tanımlanan bilgi özden bağımsız olmamakla beraber belirli ölçüde biçimsel görünse de konunun bütüncül bir sunumu için Marx’ın *Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası* başlıklı metnine bakılabilir (Marx, 2003c: 188-236).

“ Şu halde, kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte, emeğin toplumsal üretkenliğindeki aynı gelişme, kendisini, bir yandan, kâr oranındaki gitgide artan bir düşme eğiliminde, öte yandan, ele geçirilen artı-değer ya da kârın mutlak kitlesinde meydana gelen devamlı bir büyümede ifade etmekte... Daha yüksek bileşimli ya da değişmeyen kısmın nispeten daha fazla arttığı bir sermayede, mutlak olarak artan bir değişen sermaye kullanabilmek için, toplam sermayenin yalnız, bu yüksek bileşimine oranla büyümesi yetmez, daha da büyük bir hızla artması gerekir. Bundan şu sonuç çıkar ki, kapitalist üretim tarzı geliştikçe, artan miktardaki bir yana, aynı miktarda emek-gücünü çalıştırmak için gitgide büyüyen miktarda sermaye gereklidir... (Marx, 2003c: 198).”

Kâr oranının azalışının eğilim biçiminde vurgulanması, bu sürecin oluşumunda yönelimi tersine çeviren etkenlerin varlığına işaret eder. Öyle ki; üretim araçlarının sahibi, artı-değeri çoklaştırma çabası içerisinde bulunduğu ve üretken güçlerin değerinin (değişmeyen ve değişen sermaye biçiminde) her bir metanın değeri gibi üretimde sağlanan ilerleme sonucu azalmasına bağlı olarak artı-değer (s) değişkeninde gözlenecek büyüme kısıta işaret edebilir⁹. Sonuçta nispi artı-değerin elde edilmesi, belirli bir emek kitlesinden olabildiğince artı-değer elde etmek ve diğer açıdan yatırılan sermayeye oranla olabildiğince az emek kullanmaktır. Bu durum, sonuçta, kâr oranının düşüşüne yol açacaktır (Marx, 2003c: 207).

Kısacası süreç, sistemin üretken güçleri sürekli ilerletmesi bağlamında, değişmeyen sermayenin üretimde daha çok kullanımını sağlamak ve bu artı-değer kazanımı için, çalışılan sürenin sabit olduğu varsayılırsa gerekli emek-zamanı azalttığından artı-emek zamanını çoğaltıp bu kazanımı doğurmaktadır. Üretimdeki yetkinleşmeye bağlı olarak tüm meta değerlerinde gözlenen azalış da değişmeyen sermaye kitlesinin artışını değer artışı açısından kısıtlamaktadır. Ama sıkça belirtildiği üzere kapitalist üretim biçimi, sürekli olarak değişmeyen sermayede ve emeğin üretkenliğinde görülen bir artışla gelişimini sürdürür. Sürecin işleyişi, bir tarafta azalma eğilimi diğer tarafta ise bu eğilimi sınırlayan kısıtları üretmektedir. Ancak nihai olarak eğilim azalma yönündedir ve bu ters süreçler sadece bu yasanın etkisini azaltmaktadır (Marx, 2003c: 212).

Sürecin işleyişine bağlı oluşan bu azalma eğilimi görülüp bilindiği halde kapitalist nasıl oluyor da kendisi için istenmeyen bu duruma engel olamıyor? Doğası gereği hiçbir

⁹ Yatırılan sermayeye oranla canlı emek miktarı azaldığı halde, mutlak ve nispi artı-değeri büyüten üretim yöntemlerinin etkisiyle, karşılığı ödenen kısımdaki mutlak ya da nispi azalma ölçüsünde, karşılığı ödenmeyen kısımda artış gözlenir. Buradan hareketle, kâr oranındaki azalma eğilimi ile artı-değer oranının artma eğilimi bir aradadır (Marx, 2003c: 212).

kapitalist, yeni bir üretim yöntemini, kâr oranını azaltmayı göze alarak ortaya koymaz. Ancak böyle bir yöntemin uygulanması sonucu metalar ucuzlar ve bu metaların maliyet fiyatı ile piyasada geçerli olan daha yüksek maliyet fiyatına sahip metalar arasında oluşan farkı kapitalist ele geçirir. Kendi üretim yöntemine konu olan toplumsal bakımdan gerekli ortalama emek-zamanın geçerli olana oranla daha az olmasından ötürü oluşum bu yönde belirir. Ancak hiçbir kapitalist verili üretim yöntemini sonsuza dek sahiplenemeyeceğinden rekabetin etkisiyle, ilerlemeye yol açan üretim yöntemi yaygınlık kazanır ve kâr oranı azalma eğilimine girer, ki bu, iradi açıdan kapitalistin dışında gelişir (Marx, 2003c: 233).

Kâr oranındaki azalma eğilimi ile krizi ilişkilendirirsek, sonuç, tüm kapitalist üretim biçiminin çelişik doğasını ortaya koyar. Özünde kâr oranını azaltan nedenler ve bu nedenlerden türeyen sonuçlar bütün olarak bakıldığında kriz olgusunun görüngüleridir. Sermaye grupları açısından azalan kâr oranı küçük ölçekli üretim yapan kapitalistler için üretim sürecine tutunamama ile sonuçlanır. Büyük ölçekli üretimi örgütleyen kapitalistler lehine sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesine bu süreç hız katar. Yine düşen kâr oranı, yatırım kararı için kâr oranının düzeyi belirleyici olduğundan, yeni sermaye oluşumlarına bir engel oluşturur ve bu kapitalist üretim sürecinin gelişimine bir tehditmiş gibi görünür (Marx, 2003c: 215).

Üretim sürecinin çıkış noktası ve ulaşmayı hedeflediği değer artışının, sermayeyle ilişkili olduğu ölçüde anlamlı olması ve üretimin, toplumsal gereksinimler gözetilmeksizin sermayenin değerlendirilmesi temelinde örgütlenmesi, bu değerlendirilmenin de üretici güçlerdeki yetkinleşme ölçüsünde belirginlik kazanması, çelişik ilişki bütününe çerçevesini oluşturur. Toplumun üretici güçlerinin hiçbir koşula bağlı olmaksızın gelişimi, sermayenin kendi değerini korumaya ve geliştirmeye yönelik dar amacı ile sürekli bir çatışma içindedir (Marx, 2003c: 222).

“ ... Bu üretim tarzının kendine özgü niteliği, sermayenin mevcut değerini, bu değeri en yüksek noktaya ulaştırmada bir amaç olarak kullanmasıdır. Bu amaca ulaşmak için kullandığı yöntemler, kâr oranında düşmeyi, mevcut sermayenin değer kaybını ve emeğin üretkenlik gücünü, zaten yaratılmış bulunan üretici güçler aleyhine geliştirmektedir.

Mevcut sermayenin devresel değer kaybı... sermaye dolaşımı ve yeniden-üretim süreçlerinin yer aldıkları belirli koşulları bozar ve bu yüzden, üretim sürecinde ani duraklamalara ve bunalımlara yol açar (Marx, 2003c: 221).”

Kâr oranının azalma eğilimi sürecinde değer yitiren sermayenin varlığı yıkıcı bir görünüme yol açar. Metaların bir kısmı temsil ettikleri sermaye değerinde bir azalma olmaksızın yani fiyatları düşmeksizin dolaşım ve yeniden-üretim sürecini tamamlayamazlar. Yine sabit sermaye öğeleri de bu değer yitimine uğramaktadır. Belirli bir fiyat ilişkisi çerçevesinde işleyen yeniden-üretim süreci bu fiyat değişimlerine bağlı olarak kendi döngüsünde kesintiye uğrar. Bu fiyat farklılaşması, ödeme aracı olan paranın işlevini kısıtlar ve kredi sisteminin çökmesiyle karışıklık daha da büyür. Birbirini besleyen bu etkileşim sonucu ağır bunalımlar ve değer kayıpları gözlenir (Marx, 2003c: 225).

Ayrıca bu fiyatlardaki düşme ve kapitalistler arası rekabet üretim süreci için yeni olanakları da beraberinde getirir. Ucuzlayan sabit sermaye öğelerinin üretimde kullanımı ile çalışan işçilerin bir kısmı üretimden dışlanır ve bir aşırı-nüfus olgusu belirir. Değişmeyen sermaye kısmının değer kaybı organik bileşimi azaltıp kâr oranının artmasına olanak tanıyabilir ve bu daralma süreci verili üretim çerçevesinde bir sonraki genişleme için olanaklar sunabilir (Marx, 2003c: 226). Marx'ın düşünce yöntemi göz önüne alınırsa sürecin çok boyutlu ele alınışı Marx'ın kendisi açısından beklenir bir durumdur. Kısacası, kapitalist gelişim dinamiği nihai sınırını sürekli ortaya koymasının yanında bu sınırı belirli ölçüde öteleme konusunda esneklik gösterebilir. Ama denebilir ki, döngünün varlığı, bu üretim biçimi için olmazsa olmaz bir koşuldur.

Marx'ın, kapitalist üretim biçimini çözümlerken, bu biçimin tarihsel bir aşamayı ifade ettiği ve önceki ekonomik örgütlenmeler gibi sınıflar arası uzlaşmaz karşıtlıklar sonucu geçici olduğuna ilişkin bir belirlemeyi benimsediği söylenebilir¹⁰. Bu açıdan geçici olarak belirlenen bir üretim örgütlenmesinin bu geçiciliğini kanıtlaması gerekir. Bu geçiciliğin kanıtlandığı alan sistemin kriz olgusuyla karşılaştığı dönemlerden türetilir. Marx, sistemin işleyişini çözümleme boyutunda bir bakıma dolaylı bir biçimde kriz olgusunun varlık biçimlerini de belirleme uğraşı içindedir. Sistemin

¹⁰ Bu saptamayı doğrular nitelikte olan ve ek olarak sistemin varlığından doğan karşıtlıkları çözümlmeye çalışan iktisatçıları ironik bir dille sergileyen *Felsefenin Sefaleti* yaptının ilginç bir bölümü anılmaya değer, bkz. (Marx, 1999d: 119-125).

devinimi karşıtlıklar temelinde tanımlanır ve bu karşıtlıklar, çözülmek bir yana süreç boyunca daha da belirgin hale geldiğinden, sistem çelişkiler yumağı olarak varlığını sürdürür. Bu yumağın belirginlik kazandığı dönemler kriz olgusuna göndermede bulunmaktadır. Bu açıdan kriz, belirli ölçülerde sistemin varoluş biçimidir. Sistemin varoluş biçiminin nasıl bir sonuçlar kümesiyle kendini gösterdiği önceki sayfalarda belirli ölçüde işlendi. Sermaye birikiminin toplumsal gereksinimleri dışlayıp kendi değerini çoğaltmaya yönelik sürekli çabası ve üretici güçleri bu ölçüde yetkin kılması sonucunda artan ölçüde işsizler yığınının varlığı, kitlelerin yoksulluğunun belirginlik kazanması, sermayenin değer yitimine uğramasına bağlı olarak küçük sermaye gruplarının tasfiye edilmesi ya da büyük sermaye grupları için aracılaştırılması, mülksüzleşme olgusunun yaygınlık kazanması, artı-değeri çoklaştırma amacı ile üretimin sınırsızca gelişimi ve bu gelişime bağlı doğanın hızla tüketimi... Kısacası, sistemin çelişik doğasının görünür biçimleri. Bu biçimlerin varlığı açık olmakla beraber, özgün olarak meta üretimi temelinde krizin oluşum seyrini kâr oranı azalışı eğilimine ek olarak farklı görüngüler açısından incelemek yerinde olacaktır.

Klasik ekonomi politiğin sistemin dengede oluşunu kanıtlamak için belirlediği ‘her arz kendi talebini yaratır’ önermesine¹¹ Marx baştan karşı çıkmaktadır ve hatta bunu çocukça bir dogma olarak belirlemektedir (Marx, 2000: 120). Öncelikle kullanım-değerinin, değişim-değeri temelinde dönüşümü yani meta oluşu onun tüketim için talep edildiği ölçüyü aşmış olmasının sonucudur (Marx, 1993a: 65). Gereksinimlerin karşılıklı giderilmesinden öte bu gereksinimlerin dışında bir fazlalık, sistemin doğasına işaret eder. Değişim sürecinde satma ve satın alma etkinlikleri birbirlerinden ayrılmıştır ve bu ölçüde kesintisiz bir akıcılığa engel oluşturur. Elinde satmak için meta bulunduran bir kimse metasını değeri karşılığında değişmeyi amaçlar. Değişim sonucu edinilen para ile kendi gereksinimine uygun bir meta alımı gerçekleştirir. Sembollerle ilişkiyi tanımlarsak: $M-P-M$. Ancak paranın varlığı nedeniyle bu işleyişte satıcı yeniden alıcı olmak zorunda değildir (Marx, 1993a: 120). Marx’ın kendisi bu süreçle krizi ilişkilendirirken çekincelidir. Ona göre, $M-P$ ve sonrasında $P-M$ ayrılığı kriz olasılığının en soyut ve yüzeysel biçimine işaret eder (Marx, 1993a: 255).

¹¹ Arz – talep uyuşumunun üretim biçimindeki dönüşüme bağlı aşıldığına ilişkin bir çözümleme için bkz. (Marx, 1999d: 66, 214).

Meta üretimi temelinde metanın paraya dönüşümü yani satış, olmazsa olmaz bir koşuldur. Kriz bu ölçüde satma olanaksızlığından türer. Meta paraya dönüşmek zorundayken, para bu açıdan zorunlu olarak metaya dönüşmeyebilir. Bu durumda satım ve alım ayrılığı doğar. Sonuç olarak kriz, üretim sürecinin, birbirlerinden bağımsızlaşan evrelerinin birliğinin zorla vurgulanmasından başka bir şey değildir (Marx, 1999e: 489). Marx, *krizin en soyut biçimi olarak meta başkalaşımını* işaret eder. Paranın ve metanın, metanın birliği içinde yer alan çelişkisi, metanın başkalaşımına bağlı bir hareket olarak vardır. Bu soyut biçim kriz için bir *çerçeve* görevi üstlenmektedir. Kriz olasılığını fiili bir krize dönüştüren etmenler bu biçimin içinde yer almazlar (Marx, 1999e: 489).

Öyle ki, alım ve satımlar birbirleriyle uyumlu bir biçimde de ilerleyebilirler. Aynı zamanda ödeme aracı işlevi üstlenen para, çelişkili bir yapı kazanmayabilir. Bu durumda kriz oluşmayacaktır. Krizin olabilirliği, alım–satım çelişkisi ve ödeme aracı olarak paranın çelişkisinin açığa çıkması ölçüsünde söz konusudur. Ancak meta başkalaşımının ve para biçiminin çelişik doğasının nasıl gerçek bir çelişki halini aldığını bu biçimler açıklayamaz (Marx, 1999e: 492).

Sermayenin varlığını bu iki biçimle ilişkilendirerek, Marx, kriz olgusunun temel alanını belirler. Meta ve para dolaşımının içlerinde taşıdıkları çelişkiler, sermayede kendisini otomatik olarak yeniden üretirler (Marx, 1999e: 492). Bunun böyle olması açık olsa gerek çünkü sermayenin gelişimi ölçüsünde, meta ve para dolaşımı bu gelişime paralel boyutta yaygınlık kazanır.

Sermayenin krizle ilişkilendirilebilecek alanı üretim sürecinden öte dolaşım süreci olarak belirir. Çünkü artı-değerin *gerçekleştirilmesi* yani metada içerili olan toplam değer paraya dönüşümü *dolaşım sürecine* işaret eder (Marx, 1999e: 492).

“ Bir bütün olarak dolaşım süreci ya da bir bütün olarak sermayenin yeniden–üretim süreci, sermayenin üretim evresinin ve dolaşım evresinin birliğidir... Soyut bunalım biçimi ya da olasılığının daha ileri aşamada gelişimi oradadır. Bunalımı yadsıyan ekonomistler sonuç olarak, bu iki evrenin birliğini ileri sürerler... Bunalım, birbirinden bağımsızlaşan etmenlerin birliğinin zor yoluyla kurulması ve esas olarak tek ve bir olan etmenin zor yoluyla ayrılmasıdır (Marx, 1999e: 493).”

Sermayenin biçimsel başkalaşımı yani, üretim sürecinin devamlılığı bağlamında alım ve satım ilişkilerinin pürüzsüzce ilerleme gereği kriz oluşumu çerçevesinde olası değildir. Ancak Marx'ın belirlemesiyle, alım ve satım ayrışması krizin nedeni olarak belirlenemez çünkü bu, krizin en genel biçimine işaret etmektedir. Krizin nedensel oluşumu belirlenecekse; bu genel biçimin, olabilirlik biçiminin, eyleme neden dönüştüğü ifade edilmelidir (Marx, 1999e: 454).

Olabilirlik biçiminin ve eyleme geçiş anının belirlenmesinin farkında olan Marx, bununla beraber kriz oluşumunu sistemin genel işleyişinin bütünlüğü içinde betimlemeye yönelmiştir. Clark'ın ifadesi bu açıdan yerinde bir tanımlamaya işaret etmektedir. Clark'a göre, Marx'ın kriz teorisini araştırmanın varacağı yer, tözsel olmaktan çok yöntemsel bir özü ön plana çıkarır (Clark, 2009: 309).

Sözgelimi krize bir temel oluşturması bağlamında Marx, sabit sermayenin devrinin önemine işaret eder. Sabit sermaye değerinin belirli bir süre boyunca korunması beklenir; ancak üretimde gözlenen sürekli gelişme durumuna bağlı olarak sabit sermayenin ömrü kısalmaktadır. Sonuçta, bu sermaye fiziki olarak tükenmeden çok önce manevi değer kaybına uğradığından sürekli olarak yenilenmek zorundadır. Bu yenilenme devreleri devresel krizlere temel oluşturur. Sermayenin farklı zaman dilimleri içinde üretime eklendiği ve her bir sermayenin devir süreleri için eşzamanlılığın varlığı olası olmamakla beraber kriz süreci yeni yatırımlar için bir oluşum alanı hizmeti görür (Marx, 2003b: 169). Bu oluşumu sürekli hale getiren ve gerçek kılan eğilim yine bu üretim biçiminin üretken güçleri ölçüsüzce geliştirme uğraşında saklı bulunmaktadır.

Üretim ve dolaşım süreci ayrılığı, artı-değerin metada saklı bulunması ve paraya dönüşmüş halde bulunması ayrılığına işaret etmektedir. Krizin varlık kazanması açısından öncesinde de tanımlandığı gibi gerçekleşme sorunu önemlidir. Sermaye üretim süreci içerisinde belirli boyutta karşılığı ödenmemiş emeği sahiplenmiştir; ancak tüm üretim öğelerinin yerine konması ve bu ödenmemiş kısmın gerçekleşmesi için toplam ürün satılmak zorundadır. Sermayenin değerini korumak ve çoklaştırmak için bu satışa gereksinimi vardır. Belirtildiği üzere sömürü koşulları yani üretim süreci ile sömürünün gerçekleştirilmesi yani dolaşım süreci ayrıdır. Sömürü koşulları üretici

güçlerin niteliğince belirlenmektedir. Gerçekleşme ise çeşitli üretim alanlarının birbirleriyle olan orantılı bağlantısı ve toplam tüketimin gücü ile sınırlıdır (Marx, 2003c: 217). Bu belirlemesiyle Marx, kriz oluşumu için koşulların, kesimler arası orantı ve kitlelerin tüketim gücünden hareketle incelenebilmesine kapı aralamıştır. Dolayısıyla üretim alanları arasındaki orantı ve kitlelerin tüketim gücünün kriz oluşumunda ne ölçüde belirleyici olduğu tanımlanmalıdır.

Geniş kitlelerin tüketim boyutu ve bu boyutun sınırları verili üretim biçimince koşullanmıştır. İşçi temelinde tüketim boyutuna yaklaşılsa, işçinin çalıştırılmasının sermaye açısından temel nedeni artı-değer üretiyor olmasıdır. Bu artı-değer üretimi sürdüğü sürece işçi sınırlı tüketimini gerçekleştirebilir. Tüketebilir olmasının tek nedeni artı-değer üretiyor olmasıdır. Eğer kendi tükettiklerinin eşdeğerini üretiyor olsalardı tüketme şansları olmazdı (Marx, 1999e: 498). Kısacası işçinin meta üretimi temelinde tüketimi üretimine denk değildir. Ayrıca belirtmeli ki, sermayenin gelişme dinamiği çalışan kitlenin üretim sürecine katılımını görece olarak sınırladığından, tüketim, sürece bağlı olarak engellenmiş olmaktadır (Marx, 1999e: 473).

Kapitalist tarafından işçiye yapılan ödeme ve ödemenin kendi üretim alanı dışında tüketilmesi kapitalist açısından bir kayıptır. Bu açıdan kapitalist kendisi adına çalışan işçinin biriktirmesini arzular ve kendisinden bağımsız diğer bütün işçilerin biriktirmeyip tüketici olarak bulunmasını arzular. Dolayısıyla üretilen metalar çekici hale getirilir, yeni gereksinimlere uygun olarak sunulur (Marx, 1999b: 205).

Kapitalist açısından üretici tüketimi tanımlarsak, kapitalist, üretilen meta değeri kadar bir arzı gerçekleştirir: $(c + v + s)$. Artı-değerden doğacak talep dışarda tutulursa kapitalistin talebinin sınırı $(c + v)$ düzeyidir. Değişmeyen ve değişen sermayeye talep açısından düşünüldüğünde artı-değerdeki artışa bağlı bu öğelerin talebi o ölçüde küçülecektir (Marx, 2003b: 110). Ancak artı-değerin bu değişkenler üzerindeki talep etkisi düşünüldüğünde, yatırım harcaması boyutunda, değişen ve değişmeyen sermayeye yönelik harcamalar artacak ve bunun yanında üretken olmayan tüketim biçimindeki harcamalar da bu artı-değerce belirlenecektir.

Toplumsal gereksinimlere yönelik bir üretim anlayışından bağımsız olarak değişim-değeri temelinde meta üretiminin geçerli olduğu ve meta üretiminde gözetilen artı-değeri çoklaştırmak için emek-gücünün karşılığı olan ücret düzeyinin sınırlı oluşunu, tüketicinin seyri açısından belirlemek yerinde olacaktır. Marx, tüketim boyutunda bu çelişkili ilişkinin farkındadır. Pazar için meta alıcısı olarak önemsenen işçi bu alım için edinmeye çalıştığı ücret açısından asgariye bağımlı kılınmaktadır. Gereksinimlerden kopuk olarak varolan aşırı-üretim durumunda metaların gerçekleşme olasılığı, toplumun tüketim gereksinimleri ile sınırlı olmasının yanında büyük çoğunluğu yoksul olan ve yoksul kalması gereken bir kitlenin tüketimi ile de sınırlıdır (Marx, 2003b: 284).

Özellikle tüketicinin yetersizliği ve kriz ilişkisi bağlamında düşünülecek olursa, tüketicinin sınırlılığı üretim biçiminin bir sonucu olarak belirlenmelidir. Tüketicinin sınırlı olmaması verili üretim biçimi açısından doğası gereği beklenemez. Amacı artı-değeri çoklaştırmak olan bu sistemin ücretleri olabildiğince azaltma eğilimi ve bu ücret düzeyinin de tüketim açısından sınır oluşturduğu açıktır. Peki ücret artışı bir çözüm oluşturabilir mi?

“ Bunalımlara, fiili tüketim ya da fiili tüketici azlığının neden olduğunu söylemek, boş bir yinelemeden başka bir şey değildir. Kapitalist sistem, fiili tüketim biçiminden başka bir tüketim biçimi dilencilik kılığı altında ya da dolandırıcılık dışında bir tüketim biçimi tanımaz... Bir kimse, eğer, işçi-sınıfının kendi ürününden çok küçük bir kısım aldığını, bundan daha büyük bir pay aldığı zaman ve dolayısıyla ücretleri yükselir yükselmez bu kötülüğe bir çare bulunacağını söyleyerek bu boş yinelemeye derin bir gerekçe görüntüsü vermeye kalkışırsa, bunalımların, daima ücretlerin genellikle yükseldiği ve işçi-sınıfının, yıllık ürünün tüketime ayrılan kısmından daha büyük bir pay aldığı bir dönemde hazırlandığına işaret etmek yeterli olacaktır... (Marx, 2003b: 366).”

Aşırı-üretim ve eksik-tüketim olgularının tarihsel boyutta ele alınması açısından Engels'in saptamasına değinmekte yarar bulunmakta. Engels'e göre kitlelerin eksik-tüketimi yeni bir olgu olmaktan uzaktır. Eksik-tüketim tarih boyunca gözlenebilir olmasına karşın üretim fazlalığına bağlı oluşan krizler bu üretim biçiminin sonucudur. Eksik-tüketim olgusu krizlerin bir önkoşulu olmasının yanında krizlerin bugünkü nedenlerini, bize, geçmişteki yokluğunun nedenlerini açıkladığından daha çok açıklamaz (Engels, 1995: 409).

Aşırı-üretim olgusu tarihsel dönemi açısından kapitalist üretim biçimini tanımlamaktadır. Gereksinimlerden bağımsız, üretici güçlerdeki sınırsız gelişimin ve sermayenin kendi gelişimi ölçüsünde belirlediği metaların üretim koşulları, sonuçta aşırı-üretimi ifade eder. Bu olguyu, sermayenin değerlenme süreci tanımlamaktadır. Gereksinimlerin dikkate alınmamasının emeğin sömürsü temelinde üretme güdüsü, kitlelerin gereksinim düzeyini de sınırladığından aşırı-üretim belirir (Marx, 1999e: 512).

Aşırı-üretimin üretim biçimince koşullanması ve bunun yanında eksik-tüketimin yaygınlığı bu iki olgunun birbirlerinin farklı görünüşleri olup olmadığını gündeme getirebilir. Öncesinde açıklandığı biçimde tarihsel bakımdan bir ayrılığı vurgulamak yerinde olacak. Eksik-tüketim yeni bir olgu olmamakla beraber, aşırı-üretim bu üretim biçimine özgüdür. Bu açıdan bakılırsa, zamansal bir benzemezlik saptanabilir. Clark'a göre aşırı-üretim eğiliminin saptanması ile eksik-tüketimci kriz teorisinin savunusu aynı şey değildir ve Clark, Sweezy'nin aşırı-üretim ile eksik-tüketimi 'aynı paranın ters yüzleri' biçimindeki saptamasını gelişigüzel bir sav olarak yorumlar (Clark, 2009: 212-213). Ancak bu iki olgunun bir aradalığı tam da bu üretim biçimine denk düşmektedir. Sermayenin sınırsız gelişimi ve bu gelişim boyunca metalaştırılan nesnelerin geniş boyutu yanında, gelişmenin koşulu olan üretim yöntemlerinin ilerlemesi ve buna bağlı kitlelerin gereksinimlerinin bastırılması görünür bir olgu olarak tüketimin sınırlılığına açıklık kazandırır.

Kâr oranının azalışı ve eksik-tüketim olgularının kriz süreciyle bağlantılandırılması noktasında Mandel'in belirlemesi aydınlatıcı olabilir. Krizin oluşum aşamasında, kâr oranı gerileme evresine girmişken, bölüşüm çerçevesinde işçilerin tüketimini artırmaya yönelik yapılabilecek olan yeniden bir gelir bölüşümü, kapitalistler açısından stoklarda biriken tüketim malları için bir satış olanağı doğurabilir. Ancak gelir bölüşümü artı-değer ve kâr oranı üzerinde gerilemeyi daha da hızlandıracığından yatırımlar artmayacak ve depresyon devam edecektir (Mandel, 2008a: 283). Bu açıdan bakıldığında birikmiş meta yığınlarının tüketilme gerekliliği ve yeniden gelir bölüşümü, kâr oranı açısından kriz oluşumunu daha da belirgin hale getirmektedir.

Kesimler arası ilişki açısından kriz oluşumu gözlemlendiğinde, sabit ve döner sermaye üretimleri arasında bir oransızlığın varlığı dikkat çekicidir. Çeşitli yıllarda, sabit sermayenin ömrü dolan kısmının boyutu farklılık göstermektedir. Bir yıl çok fazla olan sabit sermaye yenileme gerekliliği izleyen yıl bu oranda azalacaktır. Bu durumda, toplam üretim araçları üretimi, başta artacak sonra azalacaktır. Marx'a göre bu durum ancak sürekli bir görece aşırı-üretim ile karşılanabilir. Hem gerekli olandan fazla üretilmiş belirli bir miktar sabit sermaye hem de yıllık gereksinimi aşan bir hammadde vb. ikmali bulunmalıdır. Kapitalist yeniden-üretim biçimi dışında bu durum, toplumun kendisine ait olan maddi yeniden-üretim araçları üzerindeki denetimiyle ilişkilendirilebilecekken, kapitalist toplumda bu aşırı-üretim, bir anarşi ögesidir (Marx, 2003b: 417).

Üretimin anarşik doğası göz önüne alındığında, herkesin kendi kâr güdüsünü gözeterek belirli bir meta kitlesini pazara sunduğu açıktır. Ancak bu metanın ne kadar olacağı, satılıp satılmayacağı, gerçek bir gereksinimi karşılayıp karşılamayacağı çok açık değildir. Toplumsal üretim anarşisi bu biçimde belirir (Engels, 1995: 390). Tüm bu belirsizlikler, rekabet aracılığı ile herbir sermaye sahibi için zamanla belirli hale gelse de, rekabetin zorlayıcı yasaları kendini hemen göstermez ve bunların varlığı uzun deneyimler sonucu kavranır. Dolayısıyla ürünleri üretenler, ürettikleri şeyleri belirliyor görünse de zamanla ürünler üreticilere egemen olur (Engels, 1995: 390).

Bu açıdan rekabet, *sermayenin* içsel doğasıyla ilişkili bir olgudur. Birçok sermayenin karşılıklı etkileşimi çerçevesinde ortaya çıkmaktadır, dışsal bir zorunluluk olarak içsel eğilimi ifade eder (Marx, 1999b: 314). Oran açısından bu içsel eğilim, doğru bir oranın sermayeler arasında kurulmasına yöneliktir. Sermaye, başka sermayelerle etkileşim dolayımında varlığını sürdürür. Bu etkileşime bağlı olarak, artı-değerin çoklaştırılması için üretken güçleri ilerletme bu oransallığı ortadan kaldırır. Ama üretimin eşanlı olarak aynı oranda genişletilmesi sermayeye dışsal bir zorunluluk olarak görünür. Yine sermaye, üretim tarzındaki belirli bir orana uymadığı için, bütün üreticileri harekete geçirir ve eşit olmayan oranlarda üretime yol açar (Marx, 1999b: 314). Burada yine, kapitalist üretim sürecinin, üretimi, sermayenin gerekliliklerine yani kendisinin değerini korumak ve çoğaltmak için gerçekleştirmesinin çelişik doğasına

tanık oluyoruz. Bu devinim temelinde denge oluşumu geçici olup, süreç, dengesizliği çoğaltmaktadır.

“ ... Ayrıca, tüm dengelemeler *raslansaldır* ve ayrı ayrı alanlarda kullanılan sermaye oranları sürüp giden bir süreçle her ne kadar eşitlenirse de bu sürecin bir türlü sona ermeyen varlığı, aynı biçimde, sürekli bir oransızlığın varolduğunu gösterir, ki bu oransızlık sürekli olarak ve sık sık da şiddetle düzeltilir (Marx, 1999e: 473).”

Sonuç olarak, üretimin durmaksızın gelişme zorunluluğu, belirli bir denge temelinde karşılıklı bağımlılığı gerektiren oransal ilişkiyi zora sokmakta ve rekabete bağlı oluşan dengeleme süreci orantısızlığın önüne geçememektedir. Üretim temeline bağlı oluşan dengesizliklerin kriz oluşumunda etkisi ve krizin şiddeti boyutunda dengenin tekrardan kurulumu birbirini bütünleyen süreçler olarak sistemin doğasını açıklar.

1.3.1. DEĞERLENDİRME

Krizin belirlenmesine ilişkin genel açıklamaya değinmeden önce belirli ölçülerde Marx'ın düşüncesinin toplumsal/iktisadi ilişki bütünüyle bağlantılandırılması üzerinde durmaya çalışabiliriz. Özelleşmiş bir kesite işaret eden kriz dinamiğinden çok daha temel ilişki kalıpları Marx'ın evreninde yer edinmiştir. Sıkça vurguladığımız üzere sermaye birikiminin sınır tanımaz ve tanımamak zorunda oluşu kapitalist üretim biçiminin tüm belirlenimi üzerinde etkilidir. Belirtildiği üzere, ilk olarak sermaye durağan bir ilişki bütünü değildir. Sermaye hem değerini koruma hem de artırma uğraşı içinde belirli bir sürecin ürünüdür. Sermayenin süreç eksenli kavranışı, bu sürecin çözümlenişi ile kırılmaya işaret eden kriz oluşumu incelemesini farklılaştırır gibi görünse de sistemin işleyişi, bütün olarak ele alındığı ölçüde ki Marx, bu bütünsel çözümlemeyi birçok değişkeni gözetmek koşuluyla sağlamış görünmektedir, süreç ve kriz kesitinde, farklılıktan daha çok süreleri açısından bir ayırım söz konusudur. Bunun yanında yine süreç ve kriz dolayımında, sisteme içkin olan değişkenlerin boyutunda gözlenebilecek nicel ve nitel değişim ayrılığı kendini açığa çıkarır.

Sanırsanız, Marx için daha yaşamsal olan inceleme alanı kapitalist üretim biçiminin evrimi üzerinedir. Böyle bir evrimin inceleniş eksenine konulması özel bir kriz oluşumu

incelemesinden çok daha kapsayıcı bir bütüne işaret eder kanısındayız. Sözgelimi bu evrimde kilit bir öneme sahip artı-değer olgusu ve sermaye birikiminin artı-değerin çoklaştırılması ekseninde sürekli hale gelişi ilkesel bir tutuma işaret eder. Bu ilkesellik salt iktisadi ilişki biçiminin dışında, toplumsal ilişki bütünüünün kavranılması açısından da yaşamsaldır. Yine vurgulandığı üzere meta ve artı-değer üretimi salt nesne üretimi anlamına gelmez. Bu üretim sermaye-emek ayrılığı temelinde anlam bulur ve burada, saf bir meta üretiminden çok daha önemli olabilecek toplumsal ilişkilerin üretimi ve yeniden-üretimi kendini sürekli hale getirir. Süreç, bu toplumsal ilişki biçiminin de devreye girmesiyle karmaşık ve çok boyutlu bir yapı kazanır.

Şöyle bir soru sorulabilir: Marx özelinde sürecin kendisi mi daha önemlidir yoksa bu süreçten bağımsız olmayan ancak kendini ortaya koyuş biçimiyle çok daha belirgin olarak görülebilen kriz olgusu mu daha önemlidir? Doğallığı ile sistem bir bütün olarak işliyor olduğundan süreci ve bunun parçası olan kriz ögesini ayırıp karşı karşıya konumlandırmak doğru olmayabilir. Ancak önem sıralamasında bizce, Marx’a göre sürecin kendisi krizden daha önemlidir.

Zamansal boyutta; süreç, yani sermaye birikimi ve bu birikimden doğan onca çelişkinin görece dengeli seyri, çatışma evresine yani kriz dinamiğine oranla daha geniş bir zaman aralığına denk düşer. Sistemin krizden uzak olduğunu varsayalım ve süreci belirli değişkenler ekseninde açıklayalım. Sermaye birikiminin doğası, öncesinde de belirtildiği üzere artı-değerin olabildiğince çoklaştırılması üzerine kuruludur. Bu çoklaştırma, beraberinde üretken güçlerin daha da ilerletilmesini gerektirecektir. Bu güçlerin ilerlemesi en genel haliyle değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranla üretim sürecinde daha fazla kullanımını beraberinde getireceğinden değişen sermayenin süreçten dışlanması yani yedek sanayi ordusunun varlığı, işleyişin genel bir görünümü haline gelecektir. Kısacası krizin kitleler için çok daha ağır etkilerine varmadan çok önce olağan bir işsizlik, kapitalist üretim biçiminin ürünü olarak karşımızdadır. Yine bu sistem temelinde birikimi gözetten kapitalistlerin öznel güdüsü ile kitlelerin nesnel gereksinimleri arasında bağdaşması güç bir çelişki varlığını sürdürecektir. Tüm üretim ve dolaşım alanlarının sınırlı bir kapitalist sınıfça yürütülmesi ve sahiplenilmesi ile

üretimin toplumsal bir örgütlülük temelinde gerçekleşmesi arasındaki çelişik doğa kriz oluşumundan çok önce ve sürekli bir biçimde sistemin işleyişinde içerilidir.

Bu çarpık doğa, kriz oluşumu ile kendisini bize şiddetle duyurmaksızın da varolmaktadır ve bu varoluş tam olarak sistemin özüne işaret etmektedir. Krizin kendini duyurması belirli ölçüde çelişkilerin daha belirgin hale gelmesiyle ilişkilidir. Bu belirginleşme tek başına sürecin bütün evrimini sonlandırmaya yetmemekle beraber sürecin aşılması çerçevesinde ‘normal’ zamanlara oranla daha uygun olanakları içinde taşımaktadır. En azından verili tarihsel deneyimler ölçeğinde kapitalist örgütlenme biçimi, süreci oluşturan değişkenlerin belirli ölçülerde esneyebilir oluşundan ötürü krizin şiddetli etkisini dışlayabilir görünmektedir. Ancak burada Marx’ın süreç üzerine odaklanması ve buna yönelik çözümlemesi önemini daha belirgin olarak duyurmaktadır. Evet, krizler aşılabiliyor ve hatta her bir kriz yeni ve daha canlı birikim olanakları için fırsatlar sunuyorsa da sürecin kendisi bu nedenle olumlanmalı mıdır? Kesinlikle hayır! Bize göre Marx, sistemi süreç ekseninde ele alırken bu sürecin, öncesinde tanımladığımız çelişik öğelerini toplum açısından kabul edilemez olarak değerlendirmektedir. Yedek sanayi ordusunun varlığı ya da üretimin sınırlı sayıda kapitalist tarafından yönlendirilip toplumsal olarak gerçekleştirilmesi kriz kendini duyurmadan çok önce Marx tarafından bir ‘kriz’ olarak algılanmaktadır ve sistem bir krizi aşmış olsa dahi bu yapısal sorunlardan arınmış olmayacağından ötürü aslında kriz süregelen bir görünümüdür.

Bu noktada, en temelinde toplumsal bir ilişki biçimince devinen üretim örgütlenişinin metalar özelindeki çelişik doğası kendisini insani ilişkiler ekseninde de sürekli duyuruyor olduğundan iktisadi kriz sosyal bir krizle bütünleşmektedir. Marx açısından sermaye birikiminin doğası, hem iktisadi hem de sosyal bir krizi içinde taşımaktadır, bu kriz kendini açığa vursa da vurmasa da bu böyledir. Krizin kendini ortaya koymaması ya da aşılabılır olması Marx’ın tanımladığı çelişik ilişkiler bütünüünün yok sayılacağı anlamına gelmemelidir. İktisadi kriz sosyal krizle bütünleştiği oranda sistemin aşılmasına yönelik olanaklar daha da belirgin hale gelecektir. Sistemin iktisadi kriz ekseninde esneyebilir görünümü sosyal krizin de belirginleşmesi halinde ne ölçüde esneyebilir, merak uyandırıcı olsa gerek. Bu açıdan Marx’ın sistem çözümlemesi

iktisadi olduğu kadar toplumsal ilişkileri de bu iktisadi yapıyla bir bütün olarak algıladığından sürecin ve kriz oluşumunun doğası hem iktisadi hem sosyal bir yapıya işaret eder. Kanımızca, Marx’a göre de sistemin aşılması, iktisadi bir çıkmazın zorlamasına ek olarak sosyal bir çatışmanın zorlamasına da gereksinim duyacaktır.

Bu bütünsel yaklaşım biçimi gözden uzak tutulmaksızın özel olarak krize ilişkin yapılmaya çalışılan incelemeden çıkan genel sonuç; Marx’ın, sistemin işleyişinin sancılı ve sıkıntılı görünümü olan kriz oluşumu sürecini; tek nedenli olmayan, birbirini besleyen, doğrulayan, dışlayan karmaşık bir örgü biçiminde belirlediği yönündedir. Bu nedenler kümesinin ifadesi olarak “eğilim” kavramının ön plana çıkarılması gerekebilir. Kapitalist üretim biçiminin değişim-değeri üretimi temelinde değeri ve bu değerinde içinde bulunan artı-değeri sahiplenmeyi üretiminin temel çıkış koşulu olarak görmesi ile bu koşuldan türeyen birçok ilişkinin; hangi noktada, ne zaman, ne şiddette ve ne sıklıkla krizle kesintiye uğrayacağı, yani aşırı özelleşmiş bir “an” belirlemesi sanırız eğilim süreci ile çelişmektedir. Marx’ın ifadesini gözetirsek; üretimin niteliği nedeniyle dengenin kendisi raslantıdır ve üretimle ilişkili anormal hareket koşullarının çokluğu, kriz olasılıklarının çokluğu haline gelir (Marx, 2003b: 440). Yine bu “eğilim” ile ilişkili olarak Clark’ın yorumu dikkate değer. Clark’ın tanımlamasıyla Marx’ın çalışmasının merkezi, krizi bir felaket senaryosu biçiminde belirlemekten daha farklı bir duruma işaret eder. Kapitalizm koşulları altında toplumsal varoluşun sürekli istikrarsızlığının temeli olarak özgün kriz eğilimini belirlemek Clark’a göre çalışmanın temeline işaret eder (Clark, 2009: 311).

Sonuç olarak, kâr oranının düşme eğilimi, eksik tüketim ve orantısızlık olgularının her birinin işleyen sürecin tek nedeni/sonucu olmaktan öte sürecin bileşeni olduğunu belirlemek gerekiyor. Mandel’e göre kriz oluşumuna etki eden bu öğelerin karşılıklı işleyişinin bütünleştirilmiş bir sunumunun ya da çok-nedenli bir açıklama yönteminin, Marx’ın görüşüne çok daha yakın durduğu vurgulanmalıdır (Mandel, 2008a: 291).

Eğer son bir neden ya da bu eğilimin çıkış noktasını belirlemek gerekecekse önceki sayfalarda sıkça vurgulanan üretici güçlerin toplumsal gereksinimlerden uzak kendini

sürekli geliştirme zorunluluğu ile bu zorunlulukla ilişkili toplumun yoksulluğu çıkışa işaret edebilir. Son sözü Marx'ın söylemesi gerekirse:

“ ... Bütün gerçek bunalımların son nedeni, daima kapitalist üretimin üretici güçleri sanki yalnız toplumun mutlak tüketim gücü bu güçlerin sınırını temsil edermişcesine geliştirme çabasına zıt olarak, kitlelerin yoksulluğu ve sınırlı tüketimidir (Marx, 2003c: 429).”

2. KARL MARX SONRASI TEORİK GELİŞİMİN UĞRAKLARI

“... Kuşkusuz şu ya da bu tip kapitalist evrimin unsurlarının, sonsuz çeşitte birleşmeleri mümkündür ve ancak iflah olmaz bilgiçler, yalnızca, Marx’ın farklı bir dönem hakkındaki şu ya da bu görüşünü aktararak ortaya çıkan özel ve karmaşık sorunları çözmeye kalkışabilirler (Lenin, 1988: 23).”

Birinci bölümde, Marx’ın, kapitalist üretim biçiminin varlık kazanışı ve bu varlığın devamlılığı/sınırlılığı ekseninde çözümlemesini genel çerçevede aktarmaya çalıştık. Görülebileceği üzere Marx, genel eğilim ve bu eğilime yol açan etmenler kümesi konusunda net bir tutum belirlemektedir. Üretken güçlerin sınırsız gelişimi ve bu gelişimin izdüşümü olan kitlelerin gereksinimlerinin her açıdan sınırlandırılması, eğilimin en genel çerçevesini betimler. Bu gelişim dinamiğinin kriz dolayımında kesintiye uğraması ya da yeni bir temelden hareket kazanması çeşitli etmenlerin bir arada etkisiyle belirlenebilir.

Lenin’in yerinde tanımlamasıyla, ‘kapitalist evrimin unsurlarının sonsuz çeşitte birleşimi’, kapitalist ilişkilerin evrileceği yön ve kesintiye yol açacak olan kriz ekseninde ortaya konan savların, bu evrimin çok boyutluluğu nedeniyle, çeşitliliğine yol açmaktadır. Kriz dinamiği özelinde, Marx’ın belirlemelerinin genelliği ve daha çok sistemi tanımlamaya yönelik uğraşının, özel olarak krizle ilgilenen düşünürlerin bu genelliği kendi yöntemlerince dönüştürmeye olanak tanıdığı ifade edilebilir. Ayrıca belirtmeli ki, ideolojik tutumlarla kriz tanımlaması belirli ölçülerde birbirini bütünler bir nitelik kazanmaktadır. Kapitalist üretim biçiminin, türettiği çelişkiler nedeniyle yıkılacağı ya da düzenleme ölçüsünde bu yıkımın olmayacağı tartışmaları siyasal tutumla ilişkili görünmektedir. Özellikle bu durum Rosa Luxemburg’un teorik yaklaşımı açısından, sosyalizmin kaçınılmazlığı ve krizin zorunlu yıkıcılığı bağlamında vurgulanmaya değer.

Clark’ın ifadesiyle, Marx’ın sistemli bir kriz teorisi geliştirmediği belirlenebilir. Bundan ötürü bu yokluk, Marx sonrası düşünürleri Marx’ın yorumlarından hareketle kriz olgusunu tanımlamada özgür bırakmıştır (Clark, 2009: 20). Marx’ın yorumlarının genelliği ve bu genelliğin doğurduğu esneklik nedeniyle Marx’ın kriz teorisini sunmaya

çabalamak zorunlu biçimde önemli bir yorum ve yeniden inşa ögesi içermektedir (Clark, 2009: 23).

Hem Marx'ın kriz teorisini sağlamlaştırma hem de buna yeni açılımlar kazandırma boyutunda ortaya konan uğraşlar, 'genellik ve çeşitlilik' nedeniyle belirli ölçüde genel ve farklı olmuştur. Bu farklılığı, belirli düşünürleri konu alarak sınırlamayı tercih ediyoruz ve bu düşünürleri tanımlamaya çalışırken özelleşmiş bir biçimde yani kriz yaklaşımıyla ilişkili olduğu ölçüde değerlendirmeye dahil ediyoruz.

2.1. M. TUGAN-BARANOVSKY VE RUDOLF HILFERDING: ORANTISIZLIK YAKLAŞIMI

Tugan-Baranovsky kriz sürecine yaklaşımını Marx'ın yeniden-üretim şemalarından hareketle belirlemeye yönelmiştir. Özellikle üretim-tüketim ilişkisi temelinde tüketime dolaylı bir önem vermesinin yanında belirleyici olarak üretimi vurgular. Baranovsky'ye göre üretim-tüketim diyalektiği açısından kapitalist üretim tüketime olanak doğuran pazarı yaratmaktadır.

“... Marx, işçilerin yani nüfusun büyük bir çoğunluğunun yoksul durumda olmasının, talepte düşmeye yol açacağı ve sürekli olarak genişleyen kapitalist üretimin ürünlerinin realize edilebilmesini imkansız hale getirebileceği görüşünü büyük ölçüde kabul etmektedir. Bu görüş, kesinlikle yanlıştır. Kapitalist üretimin kendi pazarını yarattığını gördük- tüketim, kapitalist üretimin sadece bir anıdır. Planlı bir sosyal üretim altında, yöneticilere talep hakkında tüm bilgi sağlanır ve sermayeyle emeği bir üretim dalından diğerine serbestçe kaydırma yetkisi verilirse, o zaman sosyal tüketim düzeyi ne olursa olsun, meta arzı, talebi aşmayacaktır (Baranovsky'den alıntılanan Luxemburg, 2004: 238).”

Bu tanımlamadan çıkan en temel sonuç, kriz oluşumunu üretim-tüketim birlikteliği gözetilerek yani eksik-tüketim ekseninde değil, sadece üretimin kendi içinde aranması gerektiği yönündedir. Pazardaki bir aşırılığın tek koşulu üretimin genişlemesinde oluşabilecek bir orantısızlık durumudur. Baranovsky'nin tanımıyla, üretim oransal bir şekilde düzenlenirse işçiler kendileri için gerekli geçim maddelerini ve üretim araçlarını üretecektir. Üretimi ikinci yılda artırmak için bu böyledir ve üretim bir kez daha işçiler için geçimlik maddeler ve üretim araçları biçiminde sürerek devam edecektir (Baranovsky'den aktaran Luxemburg, 2004: 238).

Kriz bağlamında, tüketimin önemsiz bir işleve sahip olması çözümlemeyi üretimin gelişimi eksenine yöneltmektedir. Bu açıdan yeniden-üretim sürecini sürekli bir gelişim biçiminde düşündüğümüz ölçüde krizler Baranovsky'ye göre göz ardı edilebilir. Üretim alanında oranlar her an bozulabilir ancak ortalamada, fiyat hareketleri ve gerçekleşen krizlerin varlığı ile oluşan çeşitli sapmalar yoluyla bu oranlar sürekli yeniden kurulacaktır. Ona göre 'oranların' aşağı yukarı korunduğu savı, kapitalist ekonominin güçlü bir biçimde sürüp gidiyor olması ile kanıtlanmaktadır (Luxemburg, 2004: 240).

Genişletilmiş yeniden-üretim şemasını incelememize dahil edersek, Baranovsky'ye göre bu şema çerçevesinde sermayeye eklenen artı-değer kısmı değişik endüstri ve bölmeler arasında doğru olarak dağıtılmazsa sonuç olarak krizle karşılaşılır. Eğer sermaye artışı doğru oranlarla bölünürse krizin oluşumu için herhangi bir neden olamaz (Sweezy, 1970: 257).

Sweezy'nin açıklamaları doğrultusunda sosyal tüketim ve birikim bağlantısının denge sürecini, şema aracılığı ile örneklemeye çalışalım. Genişletilmiş yeniden-üretim denge formülü önceden türetildiği biçimde anımsanırsa:

$$I_v + I_{sa} + I_{sy} = II_c + II_{s\beta}$$

Burada kapitalistlerin üretken olmayan tüketimi, I_{sa} , hem genişleme öncesi tüketimi yani I_s 'yi hem de genişleme sonrası oluşan artı kısma bağlı tüketimi yani AI_s 'yi içermektedir. Bu açıklamaya bağlı olaral ilişki tekrardan yazılırsa:

$$I_v + I_s + AI_s + I_{sy} = II_c + II_{s\beta}.$$

Örneğe geçerse, sosyal tüketim aynı kalsın ve birikim ek değişmeyen sermayeye yönelsin. Bu durumda ne kapitalistler ne de işçiler ek tüketime gitmeyeceklerdir. O halde denklem; AI_s ve I_{sy} sıfır olacağından, $I_v + I_s = II_c + II_{s\beta}$ biçimine bürünür. Anımsanacağı üzere $I_v + I_s = II_c$ ilişkisi basit yeniden-üretim denge koşulunu ifade etmektedir. Böyle bir denge için $II_{s\beta}$ sıfır olmalıdır ki bu, ikinci kesim için birikimin olmaması anlamına gelir. Ancak birikimin ek değişmeyen sermayeye yöneldiği

varsayımıyla bu durum çelişir ve denge durumu o halde olanaksızdır (Sweezy, 1970: 260). Sonuç olarak, Baranovsky'nin savının tersine düşük bir sosyal tüketimin ve doğru oran gözetiminin dengeye yol açacağı belirlemesi bu örnekten hareketle yanlışlanmaktadır. Buradan, ikinci kesimin gelişimi için tüketimde zorunlu bir artış gerektiği sonucuna ulaşabiliriz.

Baranovsky, orantılı üretim çerçevesinde gelişimin, kâr oranının düşme eğilimine ve eksik-tüketime bağlı oluşacak yıkılma sürecini geçersiz kıldığını düşünmektedir. Sonuçta, ona göre kapitalizmin yıkılması hiçbir zaman bir ekonomik zorunluluk değildir (Sweezy, 1970: 288). Baranovsky, sistemin işleyiş yönünü aşağıdaki alıntıda kendince net olarak tanımlamaktadır:

“ İnsanoğlu sosyalizme kör hediyesi gibi asla ulaşamaz, aksine temel ekonomik güçler, bilinçle düşünerek yeni bir düzen için savaşmalıdır (Baranovsky'den alıntılan Sweezy, 1970: 288).”

Marx'ın işaret ettiği üzere, kapitalist gelişme her sınırı aşılması gereken bir engel olarak belirler. Bu açıdan gelişim durmaksızın devam edecektir. Üretim ölçeğindeki gelişme ve maddi üretim alanının genişlemesine paralel büyüyen parasal ilişki alanları gelişimin boyutuna bağlı olarak sistemin çözülmesinde önemli bir uğrağa işaret etmektedir. Rudolf Hilferding bu gelişim doğrultusunda belirginlik kazanan; bankaların işlevi, anonim şirket ve kartel oluşumu, sermayenin yoğunlaşması, banka-sanayi birleşmeleri olgularından hareketle sistemin çözülmesine katkı sunmaya çalışmıştır.

Kriz süreci, bu açıdan işaret edilen gelişmeler ekseninde anlam kazanmaktadır. Hilferding, sistemin gelişimine bağlı oluşan geniş üretim ağı ve finans öğelerinin belirli bir 'örgütlülüğe' yol açtığı belirlemesi yanında kapitalist üretim biçiminin değişim temelli meta üretimine dayalı olmasının anarşik doğasını tanımlamaktadır:

“ Toplumsal bağımdaşığın bilinçli olmayışı, bu bağımdaşığın metaların mübadelesiyle oluşturulması veya üretilmesi ve bu oluşumun, ancak bu ilkin mübadele sürecinde gerçekleşen, aslında toplumsal bağımdaşığı önceden belirlemiş olan üretim sürecinin artık tamamlanıp değiştirilemez duruma gelmesinden sonra, toplumsal bir doğru olarak kabul edilmesi, bütün bunlar kapitalist üretim tarzının düştüğü anarşiyi gösterir. Çünkü üretimi *amacına uygun* biçimde önceden yoluna koyan bilinç ortada yok... (Hilferding, 1995: 66).”

Bu bilinç yokluğunun planlı bir üretimi vurgulamaya yöneleceği açık olsa gerek. Krizle ilişkisi bağlamında kapsamlı bir planlama krizi aşmaya yöneliktir:

“ Planlı üretim ile anarşik üretim, daha da fazla ‘planlama’ yapmakla anarşiden bilinçli bir örgütlenme çıkarılabilirmiş gibi nicel olarak karşıt şeyler değildir. Böyle bir dönüşüm ancak, aniden tüm üretimi bilinçli kontrole tabi kılmakla gerçekleşebilir (Hilferding’den alıntılan Clark, 2009: 56).”

Anarşik yapı görünür biçimde ortaya konulursa verili çelişkilerin krizle ilişkisi açıklık kazanır. Orantısızlık ve eksik-tüketim olguları açısından Hilferding, eksik-tüketim ve kriz nedenselliğini dışlar görünmektedir. Ona göre dar tüketim temeli, sadece ‘eksik-tüketim’ olarak açıklanamayan krizler için genel bir koşuldur. Dönemsel gelişmeleri sabit bir olayla açıklayamayacağımızdan krizlerin dönemsel yapısı hiçbir biçimde bu yolla açıklanamaz. Tersine tüketimde çok hızlı bir artış ya da sermaye malları üretiminde bir daralma nedeniyle de bir kriz oluşabilir (Hilferding’den alıntılan Clark, 2009: 53).

Sistemin işleyişinin doğal sonucu olan değişmeyen sermaye kitlesindeki artış Hilferding’in çözümlemesinde belirleyicidir. Sabit sermayenin yoğunluğu sermayenin hareketliliğini kısıtlar niteliktedir. Bu yoğunluk, ekonomik dalgalanmalara ve oluşan orantısız yapıya uyum gösterme esnekliğini sınırlamaktadır. Clark’ın ifadesiyle, Hilferding’e göre, arzla talebin eşitlenmesinin önündeki bu engel krizlerin kaynağı olarak belirlenebilir (Clark, 2009: 54).

Başlangıçta belirtilen sisteme özgü gelişim göstergeleri olan; sabit sermaye artımı, belirli bir işbirliği temelinde ortak hareket eden kapitalist işletmelerin varlığı, sanayi ve bankacılık kesimlerinin birlikteliği gibi oluşumlar kâr oranının işleyişi ve sermaye hareketi üzerinde kısıta işaret eder. Bu kısıtlamalara bağlı fiyat yapısı bozulur ve böylece üretim öğeleri arasında orantısızlıklar belirir (Clark, 2009: 59).

“ Bu orantısal ilişkilerin aksaması, bu özel düzenleyici üretim mekanizmasının aksaması anlamında, ya da bir başka deyişle fiyat yapısının , fiyatların üretim ihtiyaçlarına uygun bir gösterge sağlamasını engelleyecek şekilde bozulması açısından açıklanmalıdır... (Hilferding’den alıntılan Clark, 2009: 59).”

Orantısızlık teorisinin ideolojik boyutta yarattığı tepkiyi açıklamak teorisinin özünü kavramak açısından ayrıca yararlı olabilir. Orantısızlık ve piyasa anarşisine vurgunun

ön planda olması, bunların aşılmasının sistemli bir düzenlemeyle gerçekleşebileceğini işaretler. Bu açıdan Marksist yaklaşım bu çözümü reformist bir açılım olarak mahkum eder. Yine sistemin işleyişinden türeyen aksaklıkların, emek-sermaye karşıtlığından öte kapitalistler arası ilişkiden türetilmesi, süreci, sosyalist olmaya yapılanmalara yöneltebilir (Clark, 2009: 69).

2.2. ROSA LUXEMBURG VE ‘SERMAYE BİRİKİMİ’

Sosyal bilim bütününe oluşturan herbir öge ne kadar kendi içinde yalıtılabilir ve incelenebilir görünse de ögelerin; kendi özgün doğalarınca ortaya konan teorik bütünlükleri, temelde yalıtık olmaktan öte diğer ögelerden de beslenmektedir. Kuşkusuz, ortaya konacak olan teorik bütünün sadeliği açısından bu bütünün diğer etmenlerden belirli ölçüde soyutlanması teorik açıklamanın ilerleyebilmesi için olası gözükabilir. Bu yalıtık durum mutlaklaştırılmadığı sürece ilerlemenin önü açık gibidir. Öyle ki geri planda herbir sosyal olgunun bağımsız bir varoluştan öte bağımlı biçimde bütüne katkı sunduğu önkabulü, ilerlemenin ve olguların açıklanabilirliğinin temelini oluşturmaktadır.

İktisat, siyaset, tarih, sosyoloji, felsefe gibi alanların özgün gelişim çizgisi sadece kendi teorik birikimleriyle ilerlemeyip diğer alanların katkısı ölçüsünde sınırlanmakta ya da gelişmektedir. Her ne kadar Marx incelemesini salt iktisadi olgular kümesinden türetmeye çalışmış olsak da bu yöntem, sanırım bilim bir bütündür ilkesi kabul edildiği ölçüde hoş karşılanabilir. Yoksa salt iktisadi mutlaklaştırma, Marx’ın çok boyutlu yaklaşım yöntemine yapılabilecek büyük bir haksızlığa işaret edecektir. Ancak sınırlama yapmak, sınırsızlık bilinci çerçevesinde özellikle kriz olgusuna yaklaşım açısından belirli bir kurguya olanak tanıyor olsa gerek.

Siyasi çözümleme ve iktisadi çözümlemenin karşılıklı etkileşimi açısından Rosa Luxemburg’un yaklaşımı, ortaya konan anlayışa bir örnek sunmaktadır. Revizyonist tutuma yönelik geliştirdiği eleştirel çözümlemelerinde Luxemburg, kapitalist üretim biçiminin varoluş koşulları ile siyasal belirlemenin kendi içinde tutarlılığını kanıtlamak için yoğun bir düşünsel çabanın içinde olmuştur. Kendisi açısından, siyasal etkinlik ve

tarihsel eğilim sosyalizmin gerekliliğini doğrularken iktisadi gelişimin de bu doğrulamaya katkı sunması gerekir. Özellikle Eduard Bernstein’a yönelik eleştirilerinde bu tutum gözlenebilir:

“... Bilimsel sosyalizm açısından sosyalist devrimin tarihsel gerekliliği, kendisini her şeyden önce kapitalist sistemi çıkmaz bir sokağa iten, gittikçe büyüyen anarşisinde göstermektedir. Fakat Bernstein ile aynı varsayımdan hareket edip, kapitalist gelişimin kendi çöküntüsüne doğru gitmediğini söylediğimiz takdirde **sosyalizm nesnel bir zorunluluk** olmaktan çıkar... (Luxemburg, 1993: 46).”

Revizyonist tutum ile sosyalist tutumun, kapitalist üretim biçiminin çöküşü temelinde önemli bir ayrıma işaret ettiği belirtilmelidir. Luxemburg’a göre sosyalist inşa ya kapitalist iç çelişkilerin nihayetinde çöküşe evrilmesiyle gerçekleşecek ya da Bernstein’ın savı çerçevesinde ‘uyum sağlama araçları’¹ bu çöküşü engelleyecektir. Bu durumda, sosyalizm tarihsel ve toplumsal maddi gelişimin zorunlu bir uğrağı olmaktan çıkar ve o halde, sosyalist yapılanma ya bir ütopyadır ya da uyum araçları yaklaşımı tutarlı değildir (Luxemburg, 1993: 47). Luxemburg tüm sorunu bu ayrımla belirgin kılmaktadır.

Luxemburg açısından siyasal etkinliğin belirleyiciliği yanında kapitalist gelişimin çelişkili doğasının çöküşle sonuçlanacağı görüşü sosyalizmin gerekliliği ve kaçınılmazlığını tanıtlama işlevi görür. Bu bakış açısı, ‘legalist’ Rus Marksistlerine² yönelik eleştirisinde de açıkça gözlenmektedir. Bu Marksistlerin görüşlerine göre kapitalizm sonsuza dek devam edebilir ve sermaye birikimi sınırsız bir boyutta gerçekleşebilir. Kapitalist üretim biçimi üretici güçleri ve ekonomik ilerlemeyi sınırsız bir güvence altına alırsa bu koşullarda yenilmesi doğası gereği beklenemez. Ancak Luxemburg’a göre tanımlama bu şekilde ortaya konursa sosyalist teorinin nesnelliği

¹ E. Bernstein’in yazılarına yanıt niteliği taşıyan *Sosyal Reform mu Devrim mi* çalışması, siyasal eleştirilerin yanında kapitalizmin ekonomik boyutuna yönelik de eleştirel bir metindir. Özellikle Bernstein’ın sisteme özgü ‘uyum sağlama araçları’ olan kredi, gelişkin ulaşım araçları ve işveren örgütlerinin önemine yönelik saptaması, Luxemburg tarafından ‘uyum’ olarak değil ‘uyumsuzluk’ kaynağı olarak çözümlenmiştir. Özellikle bkz. (Luxemburg, 1993: 48-57).

² Birkim sürecinin nasıl olacağı ve bunun sürekliliği eksenindeki araştırmasında Luxemburg, Rusya’daki ve genel olarak kapitalist gelişime yönelik teorik yaklaşımları değerlendirme kapsamına almıştır. Popülist yaklaşım çerçevesinde Vorontsov ve Nikolayon incelenirken, Marksist yaklaşım çerçevesinde Struve, Bulgakov ve Tugan-Baranovsky incelenmiştir. Değerli bir çözümlemeye konu olan bu bölüm için bkz. (Luxemburg, 2004: 206-249).

kaybolur. Böyle bir akıl yürütme eğilimi, kapitalizmin olası olduğunu gösterdiği ölçüde sosyalizmin olanaksızlığına göndermede bulunur (Luxemburg, 2004: 248).

Bu durumda, sosyalizmin olanaklılığının nesnel göstergesi olan kapitalist yeniden üretimin ve birikim sürecinin sınırlılığı ve belirli bir gelişim seyri sonrası çöküşe yöneleceği yargısı teorik açıdan çözümlenmeyi gerekli kılmaktadır. Bu çözümleme için Luxemburg, yeniden üretim sürecinin çelişik dinamizmini açıklamaya çalışır³.

Bu doğrultuda çözümlemesinin temelinde yeniden-üretim sürecinin işleyişi yer almaktadır. Kapitalist gelişimin doğası birikimi önvarsaydığından yeniden-üretim genişletilmiş yeniden-üretim biçiminde çözümlemeye dahil edilmesi gerekmektedir. İşleyişteki yalpalamalar yani döngüsel dalgalanmalar ve krizler, kapitalist yapı içerisinde yeniden-üretim sürecinin sadece belirli evrelerine işaret etmektedir. Bu sapmalar tüm süreci oluşturmazlar ve kapitalist biçimde örgütlenen yeniden-üretim teorik içeriğini tanımlayabilmek için yeniden-üretim, krizden ayrı bir şekilde ortaya konmalıdır (Luxemburg, 2004: 26). Luxemburg'un düşüncesinde bu durum açıkça dile getirilir. Ona göre bütün bu olumlu/olumsuz gelişmelerden türeyen üretim toplamalarının belirli bir ortalaması saptanarak, ortalama yeniden-üretim hacmi belirlenebilir. Öyle ki tüm olumlu/olumsuz dalgalanmalara karşın toplumsal gereksinimler az çok giderilebilmekte ve kapitalistler gelişmeye devam edebilmektedir (Luxemburg, 2004: 27). Bunun nasıl olası olduğu temel sorusu Luxemburg'un çıkış noktasına göndermede bulunur.

Luxemburg, yeniden-üretim çözümlemesini, Marx'ın basit ve genişletilmiş yeniden-üretim açıklamalarını temel alarak ortaya koymaya çalışır⁴. Basit yeniden-üretim önceki sayfalarda da aktarılmış olduğu üzere kendine özgü bir iç tutarlılığa sahiptir ve oluşan

³ Bu çözümleme ekseninde Desai'nin savı, Luxemburg'un çabasının anlamlılığı açısından aktarılmaya değer. Desai, genişletilmiş yeniden-üretim sürecinin pürüzsüz işleyişinin yanında *Kapital*'in üçüncü cildinde yer alan kriz ve azalan kâr oranı yaklaşımlarının çelişik olduğunu belirler. Ona göre bu durum **Marxist dinamiğin çözülmemiş merkezi sorunudur**. Yine bu sorun Desai'ye göre değerin fiyata dönüşümü sorunundan çok daha önemlidir (Desai, 2009: 99).

⁴ Luxemburg, şematik sunumunda *Kapital*'in ikinci cildini temel almaktadır. Kendi kurgusunca temel sorusunu doğrulamak için Marx'ın basit ve genişletilmiş yeniden-üretim çözümlemelerini incelemesine konu eder.

tüm artı-değer herhangi bir dinamik yapıyı doğurmayacak şekilde tümüyle tüketilerek değerlendirilir. Ancak genişletilmiş yeniden-üretim, artı-değerin tümünün tüketime gitmeyip bir bölümünün ek değişen ve değişmeyen sermaye kullanımı biçiminde değerlendirilmesini ifade eder. Luxemburg açısından tüm sorun burada başlamaktadır. Oluşan artı-değer maddi biçimini koruyarak tekrardan üretim sürecine dahil edilse bile genel olarak birikim için bu değer gerçekleştirilmesi yani para biçimine dönüşmesi gerekmektedir (Luxemburg, 2004: 104). Bu doğrultuda soru kendisini ortaya koyar: Artı-değerin bu maddi biçiminin birikime yol açabilmesi açısından paraya dönüşümünü sağlayacak talep nereden gelecektir (Luxemburg, 2004:99)?

Luxemburg’a göre, hem birinci kesimin hem de ikinci kesimin kapitalistleri bu talebin kaynağını oluşturamaz. Öyle ki, birikimin olabilirliği bu kesimlerde yer alan kapitalistlerin tüketimden kaçınmasıyla olasıdır. Birikime bağlı tüketimde de artışın olacağı açık olsa da bu artış artı-değerin tüketim için ayrılan kısmında olacaktır. Artı-değerin tümünün tüketilmemesi birikimin temelini oluşturur ve bu nedenle bu grup talep kaynağı olarak belirlenemez. Bir başka talep kaynağı olarak nüfustaki doğal artış olgusuna değinilebilir. Nüfusun kapitalistler ve işçilerden oluştuğu varsayımı altında bu talep kaynağındaki artış, kapitalistler özelinde düşünülürse, artı-değerin en azından mutlak düzeyde artış gösteren bölümünün harcanmasıyla karşılanacaktır. İşçi nüfusundaki artış ise kapitalistler açısından artan bir gereksinim biçiminde değerlendirilmez. Kapitalist üretimin başlangıç aşamasını işçilerin sayısı ve talebi oluşturmaz. Kaldı ki bu olgular kapitalist sınıfın kâr beklentisi açısından ‘bağımlı değişkenlerdir’ (Luxemburg, 2004: 100,101).

Peki ya kapitalistler ve işçilerin dışında yer alan katmanlar düşünülemez mi? Sözelimi toprak sahipleri, memurlar, serbest meslek çalışanları, sanatçı ya da bilim insanları bu talebin kaynağı olamaz mı? Çok açık biçimde bu talep kaynakları verili talep toplamına bir ek oluşturmayıp, ücret ve artı-değerin çeşitli aktarım mekanizmalarıyla bölüştürülmesi sonucu oluşan belirli bir gelir kategorisine işaret etmektedir. Kısacası, bu katmanların gelirinden doğan talep ücret ve artı-değer talep kaynaklarının alt başlıkları olarak belirlenmelidir. İç pazarda ek bir talep bulunamayacağına göre dış ticaret bir açılım sunabilir mi? Luxemburg’a göre dış ticareti devreye sokmak sorundan

kaçmaya yöneliktir. Ek talep sorunu bu yaklaşım nedeniyle bir ülkeden diğerine aktarılmış olur⁵. Yeniden-üretim sürecinin ilerleyişi tek bir kapitalist ülke özelinde değil de tüm kapitalist dünya piyasası temelinde anlam buluyorsa, bu durumda dış ticaret olamaz (Luxemburg, 2004: 101-103).

Bu olasılıkları dışlayan Luxemburg, artı-değerin gerçekleşme sorununun çözümünü kapitalist toplumun dışında kalan bir alıcı kitlesinin varlığı ile ortaya koymaya çalışır:

“... Realizasyon (gerçekleşme İ.Ş.), en temel koşulu olarak – basitlik amacıyla, kapitalistlerin tüketim fonunu tamamen dışarıda bırakırsak – kapitalist toplumun dışında kalan bir müşteri tabakasının varolmasını gerektirir. Artı-değerin maddi biçimi, artı-değerin realizasyonu konusunun tamamen dışında kaldığından, tüketicilerden değil müşterilerden söz ettiğimize dikkat edilmelidir. En önemli gerçek, artı-değerin ne kapitalistlere ne de işçilere yapılan satışlarla realize edilebileceğidir. Artı-değer, sadece üretim biçimleri kapitalist olmayan sosyal örgütlenmelere ya da katmanlara satılırsa realize edilebilir... (Luxemburg, 2004: 270).”

Luxemburg açısından bu belirleme, yeniden-üretim ilerleyebilmesine olanak tanır. Kapitalist gelişim eğilimi kendi iç pazarını, bu gelişimin gerekliliklerine uydurduğu kadar dış pazarları da kendi dinamizmine konu etmektedir. Sermaye birikiminin devamlılığı açısından kapitalist olmayan üretim biçimlerinin varlığı kaçınılmazdır. Öyle ki kapitalist olmayan üretim biçimlerinin olmayışı sermaye birikiminin her açıdan olanaksızlığını ifade edecektir (Luxemburg, 2004: 278).

Ortaya konan düşüncenin daha da netleştirilmesi amacıyla iki alıntı yapılabilir:

“... Sermaye ve bunun birikimi için en acil ve can alıcı koşul artı-değeri alacak kapitalist olmayan müşteriler bulunmasıdır. Bunun ne ölçüde bulunacağı, sermaye birikimi sorunu açısından belirleyici önem taşır (Luxemburg, 2004: 278).”

“... Genişlemiş yeniden üretim yani birikim, sadece kapitalist olmayan uygarlıklarda geniş alanları kapsayan yeni bölgeler devreye sokulduğu ve tüketicilerin sayısı arttığı takdirde mümkündür (Luxemburg, 2004: 329)⁶. ”

⁵ Burada Lenin’de aynı noktaya vurgu yapmaktadır. Gerçekleşme sorunu açısından dış ticaretin işin içine katılması, sorunun çözümünü doğurmayacaktır. Bu durumda sorun bir ülkeden birkaç ülkeye yayılacak ve çözümden uzaklaşılacaktır, bkz. (Lenin, 1988: 32).

⁶ Bu belirlemelere yönelik olumlu ve olumsuz iki bakış açısını anmak yerinde olacaktır. Olumlu açıdan E. K. Hunt, kapitalist ekonomilerin geleneksel ekonomileri sömürüye konu ederek, kapitalist ekonomilerin mal fazlalığının, ihracat aracılığı ile karşılığında bir ithalat doğmaksızın talebe konu olmasını, Luxemburg’un, kapitalist emperyalizm anlayışına önemli bir katkısı olarak yorumlar, bkz. (Hunt, 2005: 449). Ancak P. Sweezy farklı bir savla konuya yaklaşır. Ona göre kapitalist olmayan dünyaya satmak oradan bir şeyler almakla olası olabilir ve iç pazar talep yönünden doygunsa kapitalist olmayan ülkelerden ithal edilen mallara yönelik talep nereden türeyecektir? bkz. (Sweezy, 1970: 296).

Bir birikim olanağı olarak militarizmin varlığı da Luxemburg açısından önemlidir. Devletin maliye politikasını uygulamasına bağlı olarak vergi sisteminin işletilmesi geniş bir kaynağın toplanmasına yol açacaktır. Özellikle köylüler ve alt orta sınıfın parçalanmış bireysel ve önemsiz düzeydeki talebinin yerini, devletin kitleleri vergilendirmesinden doğan geniş kapsamlı ve homojen nitelikli talebi alacaktır. Doğası gereği bu geniş talebin karşılanması gelişkin bir sanayi üretimine işaret edecektir. Hükümetin orduya malzeme sağlanması için üreticilerden talepte bulunması ve buna kaynaklık eden satın alma gücü kişisel tüketimdeki öznel dalgalanmalardan çok farklı olarak sistemli ve devamlı bir büyümeye olanak tanıyacaktır (Luxemburg, 2004: 358).

Şimdiye değin kapitalist biçimdeki yeniden-üretimin gelişim seyrini tanımlamaya çalıştık. Bu tanımlama sürecinde kriz olgusu dışarıda bırakıldı. Bu durum, Luxemburg'un çözümleme yönteminin kendine özgülüğünü ifade etmektedir. Önceden alıntıladığımız üzere sürecin kriz boyutu dışında nasıl işlediği ve ne yöne evrileceği sorusu Luxemburg'un çıkış noktasına işaret etmekteydi. Görüldüğü üzere genişletilmiş yeniden-üretimin yani sermaye birikimi dinamiğinin oluşabilmesi için kapitalist üretimin kendi iç pazarı yeterli olmamakta ve kapitalist olmayan bölgelerin varlığı, bu dinamizmin oluşumunda belirleyici olmaktadır.

Bu kurgunun kriz olgusuyla ne ölçüde kesiştiği incelenmeye değer olsa gerek. İlk olarak kapitalist üretimin gelişim koşulu kapitalist olmayan bölgeleri gerekli kıldığından iç pazar çerçevesinde bu üretim sürecinin talep sorunu ile karşı karşıya kaldığı belirlenebilir. Bu açıdan Luxemburg'un talep olgusunu kapitalist üretim bağlamında nasıl tanımladığı ortaya konmalıdır.

Artı-değeri çoklaştırma çabası, Marx'ın yaklaşımında açıkça ortaya konduğu üzere Luxemburg açısından da sistemin temel devindiricisidir. Kapitalist temelde üretim toplumsal gereksinimlerden bağımsız işlemektedir. Bu üretimin karşılık bulmasına yol açan efektif talep üretimde belirleyici bir rol oynasa da bu, sadece artı-değerin gerçekleştirilmesinde bir araç işlevi üstlenir. Sistemin devinimi açısından gerçek güdüleyici artı-değerin varlığıdır. Efectif talebi karşılamak için tüketim malları üretimi

ikincil bir konuya işaret eder (Luxemburg, 2004: 29). Genel olarak üretim sürecinin plandan yoksun oluşuna denk biçimde talebin kontrol edilebilirliği de sorunludur. Bu açıdan kapitalist üretimdeki artışa yönelik bir talep artışı ya da üretilen belirli mallara yönelik oluşan talep kontrol edilemez (Luxemburg, 2004: 34).

Sistemi devingen kılan artı-değeri çoklaştırma güdüsü ve bunun talebi ikincil planda görerek işleminin yanında talebin kontrol edilemezliği gerçekleşme sorununa kapı aralamaktadır. Doğallığı ile, açıklandığı üzere, bu gerçekleşememe durumu farklı ekonomik örgütlenmeleri talep aracı olarak önemli hale getirmektedir. Bu açıdan üretimin ve tüketimin ayrışması kriz olasılığına işaret edecektir. Kapitalizmin genişleme eğilimi rekabeti daha da şiddetlendirmekte ve üretim anarşisini artırmaktadır. Böylece genel yönelim, pazarın tüm sınırlarını aşmaya eğilimlidir ve bu yönelim krizin gerçek nedeni olarak gösterilebilir (Luxemburg, 2004: 156). Yine kapitalist örgütlenmenin sermaye birikimi temelinde ilerlemesi, tüketim kapasitesi ile üretim kapasitesi arasındaki derin ve temel uzlaşmazlıktan doğan çelişkilere bağlı olarak dönem dönem krizlere eğilimlidir ve bu durum pazarın genişletilmesini koşul olarak dayatır (Luxemburg, 2004: 267).

“... Bir yandan daha hızlı ve daha fazla üretim gerektiren sermayenin kâr ihtiyacı, üretimin zaptedilmez genişleme isteminde, kendisine her adımda pazar sınırları oluşturmaktadır. Gördüğümüz gibi bunun sonucunda, aslında bağımsız ve sınırsız olan kapitalist üretim dürtüsü ile kapitalist tüketim sınırları arasındaki ilişkiyi periyodik olarak dengeleyen ve sermayenin devamını ve gelişimini olası kılan sınai ve ticari krizlerin kaçınılmazlığı gündeme gelmektedir (Luxemburg, 1995: 179).”

Burada Luxemburg, tüketim sorunu ekseninde krizlerin farklı bir boyutunu da vurgulamaktadır. Krizler üretim/tüketim uyumsuzluğunu diğer tarafatan aşmaya da hizmet etmektedir. Sınırsız genişleyen üretim ile sürüm pazarının dar sınırları arasındaki çelişik yapı kriz dolayımında aşılmaktadır. Bunun sürekliliğ göz önüne alınırsa krizler kapitalist örgütlenmenin ayrılmaz organik görüntüleridir (Luxemburg, 1993: 76). Luxemburg, bu olguları saptamasının yanında kapitalist ilerlemenin önünde daha büyük bir tehlike oluşturacak gelişime de işaret etmektedir. Bu gelişim, üretim ve değişim çelişkisinden doğmaz. Küçük ve orta ölçekli sermaye gruplarının üretimini olanaksız kılan ve genel olarak sermaye yatırımlarının önüne engel koyan bu durum, emeğin verimliliğinin artışından kaynaklanan kâr oranının sürekli düşüşüdür (Luxemburg,

1993: 76). Böylece kriz dinamiği çerçevesinde Luxemburg, üretim/tüketim uyumsuzluğunu belirlemesinin yanında üretim sürecinin içsel doğasından türeyen kâr oranının azalma eğilimini de büyük bir tehlike olarak tanımlamaktadır.

Genişletilmiş yeniden-üretim ilerleyebilmesi için artı-değerin gerçekleşme zorunluluğu, kapitalist olmayan ekonomik yapıların yani farklı pazar alanlarının varlığını ön plana getirmektedir. Kriz bağlamında bu pazarların ne ölçüde çoğaltılabileceği ve bunun sınırı, bir bütün olarak kapitalist sistemin geçiciliğine ve çöküşüne işaret edebilir. Bu çöküş eğilimi kapitalist üretimin içsel doğası ile bağlantılıdır. Sistemin tüm dünyaya yayılma ve yoluna çıkan her türlü eski toplumsal örgütlenmeleri parçalama doğrultusundaki işleyişi bu çöküşü koşullar. Bu ilerleme her bir adımda genişlemenin ve gelişmenin zorlaşması ve yavaşlaması ile anlam bulur (Luxemburg, 1995: 175, 180).

Eğer bu iktisadi gelişim sürecini ekonomik ve siyasal boyutlu bir kavramla tanımlayacak olursak, kapitalist olmayan çevre için verilen rekabetçi savaşım bize emperyalizmi tanıtlar (Luxemburg, 2004: 342). İktisadi ve siyasi olguların karşılıklı işlerliği ekseninde pazar savaşımının kapitalist gelişime katkı sunmasının yanında çöküşü de beraberinde getirdiği savlanabilir. Bu açıdan Luxemburg'un; genişletilmiş yeniden-üretim evrimi, bu evrimin pazar savaşımı ile emperyalist bir boyut kazanması ve nihai olarak tüm bu gelişim doğrultusunun çöküşe zemin hazırladığı belirlemeleri, onun düşüncesinin temel argümanlarını oluşturmaktadır. Emperyalizm ve kapitalist birikim ilişkisiyle incelemeyi sonlandırmak gerekirse, Luxemburg'un yaklaşımını alıntılatabiliriz:

“... Ancak emperyalizm, kapitalist-olmayan uygarlıkların çöküşünü ne kadar şiddetli, acımasız ve mükemmel bir şekilde gerçekleştirirse, kapitalist birikimin bindiği dalı da o kadar hızlı bir şekilde kesmektedir. Emperyalizm, kapitalizmin ömrünü uzatmanın tarihsel yöntemi olmakla birlikte, kapitalizmin çabuk bir şekilde sona erdirilmesinin de en emin yoludur. Bu söylediğimiz, kapitalist gelişmenin fiilen bu uç noktaya gideceği anlamına gelmemektedir. Aslında emperyalizm doğrultusundaki genel eğilim bile, kendi başına, kapitalizmin son aşamasını felaket dönemi haline getiren biçimler almaktadır... (Luxemburg, 2004: 343).”

2.3. PAUL SWEEZY VE ‘KAPİTALİST GELİŞME TEORİSİ’

Marx’ın, kapitalist üretim biçiminin çözümlenişine yönelik ortaya koyduğu birbiriyle ilişkili ögelerin özgünlüğü ve bu özgünlükten doğan kapsamlı ve nesnel durumla bağlantılı açıklama gücü, Sweezy için temel esin kaynağı işlevini üstlenmektedir. Sweezy’nin çalışması Marx’ın bu çok boyutluluğunun sadeleştirilmesi biçiminde görülebilir. Kendisi Marx’ın çözümleme yöntemini temel inceleme alanı olarak benimsemiştir. Bu açıdan verili ekonomik çözümleme anlayışına karşı tutum alan Sweezy, ‘çağdaş ekonominin; merkez ilke ve inanışlarının da üzerinde, insan ilişkilerini anlatan gerçek bir sosyal bilim olup olmadığının incelenmesini en yararlı çalışma olarak’ belirlemektedir (Sweezy, 1970: 77). Bu doğrultuda, genel olarak kabul edilen teori üzerine çalışılmayıp ekonomik sorunların incelenmesinde ayrı bir görüşün ön planda tutulması tercih edilmektedir. Marx’ın yöntemi bu olanağı Sweezy’ye sunmaktadır. Burada kendi ifadesiyle, Marx’ın ‘ne demek istediğini’ belirtmek yerine Marx’ın ifadelerini basitleştirmek temel yöntem olarak benimsenmiştir. Çok dar ve sınırlı bu uğraş ekseninde Marx’tan neler öğrenilebileceği sorusu Sweezy için çıkış noktasıdır (Sweezy, 1970: 78).

Konumuz bağlamında, Sweezy açısından ‘Marx’tan neler öğrenilebileceği’ sorusunun yanıtına yönelik çaba kriz çözümlemesine katkı sunduğu oranda işlevsel olacaktır. Bu nedenle Sweezy’nin ‘Marx’tan öğrenme’ ve öğrenilenlerin geliştirilmesi, kriz olgusu çerçevesinde incelememize konu olacak.

Sweezy, Marx’ın kriz sorununu hiç gözden kaçırmamakla birlikte *Kapital*’in üç cildinde ve *Artı-Değer Teorileri*’nin yine üç cildinde de kriz oluşum süreçlerini tekrar tekrar ele almış olmasına karşın bu incelemelerde tam ya da sistematik bir yaklaşım aracılığı ile bu konunun ele alınmamış olduğunu savlamaktadır (Sweezy, 1970: 224). Bunun nedenini sorma gereği duyar Sweezy. Ona göre krizler olağanüstü karışık bir olgudur. Büyük ya da küçük birçok ekonomik güç kriz oluşumu üzerinde etkili olabilmektedir. Krizin bu somut karışık doğası ile *Kapital*’in çözümleme çerçevesindeki soyutlaması birbiri ile tam olarak kesişmemektedir. Bu soyutlamadan, krizlere ilişkin görüşler elde edilebilir. Sweezy’ye göre Marx rekabet ve kredi üzerine çözümlemelerini

tamamlayabilecek kadar yaşasaydı, krizlerin bütünlüklü bir görünümünü ortaya koyabilirdi. Ancak bu bitmemişlik nedeniyle kriz olgusu tamamlanmayı gerektirmektedir (Sweezy, 1970: 224).

Biçimsel açıdan süreci tanımlarsak, kapitalist üretimin belirleyici görünümü para-meta-para ilişkisiyle ifade edilir. Elden çıkan ve sonrasında ele geçen para kitlesi arasındaki fark, sistemin özünü tanımlar. Sembolik olarak P-M-P' ilişkisinde P'-P farkı yani ΔP 'nin büyüklüğü kritiktir. Ancak kapitalist, üretim sürecindeki başarısını, ΔP 'nin mutlak büyüklüğünden daha çok bu büyüklüğün ortaya konan ilk para kitlesine oranı ile ölçer: $\Delta P/P$ (Sweezy, 1970: 230). ΔP oluşumu çerçevesinde iki durum olasıdır. İlk olarak bu değerin negatif olması ki bu son derece ciddi krizlerin çok bilinen bir sonucudur. Bir çökme olgusu olarak tanımlanabilecek bu durum krizin başlangıcını açıklamada ender olarak kullanılabilir. İkinci durumda $\Delta P/P$ oranında bir azalışla karşı karşıyayızdır. Kâr oranının bu azalışına bağlı olarak, kâr oranı azalan sektörde yatırımlar düşüş eğilimi içine girecektir. Koşulların tekrardan eski düzeyine gelmesine ya da bu koşullar artık verili olarak kabul edilene kadar yatırımlar ertelenebilir. Bu ertelenişe bağlı olarak dolaşım süreci kesintiye uğrayıp krizle ve aşırı üretimle karşılaşılabilir. Kriz oluşumu için kâr oranının negatif düzeyde oluşmasına gerek yoktur. Gerekli olan alışılmış düzeyin altında bir kâr oranının varlığıdır. Bu koşulda kapitalist, parasını elinde tutacak ve dolaşımın devamlılığı kesintiye uğrayacağından kriz oluşumu çabuklaşacaktır (Sweezy, 1970: 232).

Ancak çöküntü (depresyon) daha çok, kapitalistler açısından mutluluk döneminin kötülüklerine bir çare işlevi görmektedir. Hızlı sermaye birikimi kriz oluşumuna hizmet eder. Beraberinde çöküntü, yedek sanayi ordusunu kalabalıklaştırıp sermayenin değerini düşürerek kârlılığın tekrardan oluşumuna zemin sunar. Bu sürecin tekrarı bu durumda sadece bir zaman sorununa işaret eder. Bu döngünün varlığı bir kriz teorisinden öte dönemsel hareketleri içeren bir teoriyi ortaya koymaktadır (Sweezy, 1970: 245).

Dönemsel (devrevi) hareket ve krizin kesişme noktasını belirlemek gerekirse:

“..., dönemsel (devrevi) hareket kapitalist gelişmenin özel bir şeklidir; bunalımlar da bu dönemsel harekette bir dönemdir. Gelişmenin bu acayip görünüşünde yansıyan temel etken dalgalanan kapital birikim oranıdır. Bu dalgalanma ise, kapitalist düzenin temel teknik ve

organizasyon niteliğidir (niteliğinden kaynaklanmaktadır!). Nedenler zinciri, birikim oranlarından, istihdam hacmine, istihdam hacminden ücret düzeyine ve ücret düzeyinden de kâr oranına akıp gider. Kâr oranında normal ölçüde olmayan düşüşler birikimi hızla sarsar ve bunalımı çabuklaştırır, bunalım çöküntüye (depresyon) döner ve sonunda da çöküntü birikim oranlarını artıracak koşulları yeniden yaratır (Sweezy, 1970: 246).”

Bu genel süreç tanımlamasından hareketle kapitalist üretimin bir bileşeni olan krizlere yönelik tepkilerin ne ölçüde geçerli olabileceğine de kısaca değinmekte yarar var. Özellikle para sisteminde yapılabilecek bütün değişikliklere karşın kapitalist üretim biçiminden türeyen krizlerin üstesinden gelme olanağı bulunmamaktadır (Sweezy, 1970: 234). Sweezy, para ve kredi araçlarıyla sürece dahil olunmaya çalışılsa da kâr oranındaki dalgalanmalara bağlı oluşan krizin önüne geçilemeyeceğini tanıtlamaya çalışmaktadır.

Sweezy’nin krizin teorik çözümlemesi için sistemleştirmeye yöneldiği eksik-tüketim olgusunun ayrıntılarına geçmeden önce kâr oranının azalışı ve orantısızlık olgularını nasıl yorumladığı belirtilmeye değer. Sweezy’ye göre kâr oranının düşmesiyle ilgili ortaya konan teorik temeller gözde çok büyütülmemelidir. Böyle bir eğilimin varlığı ya da bu eğilimi sınırlamaya yönelik Marx’ın ortaya koyduğu ‘kısıtlayıcı nedenler’ yadsınamazlar. Ancak sömürü yoğunluğunun artışı ve buna bağlı artı-değer oranındaki artışın etkisine bağlı olarak bu gelişmenin, kârın azalışını yavaşlatması sürekli ve temeldir. Bu durum kapitalist üretimin bugünkü eğilimlerini tanıtlamaktadır⁷. Sweezy; bazı yazarların, Marx’ın, kâr oranının azalma eğilimi yarasını⁸ krizler konusunda temel

⁷ Bugünkü eğilimler demişken farklı bir kavramsal çerçevede konuya değinmekte yarar görülebilir. 1966 yılında yayımlanan *Tekelci Sermaye* çalışmasında Paul Sweezy’nin ve Paul Baran’ın temel yaklaşımları; kapitalist gelişmenin teknelci aşamasının, yaratılan artı dolayımında oluşan devinimini hem iktisadi hem de toplumsal boyutta çözümlemeye yönelikti. Bu çözümlemede önemli bir ayrım ise teknelci kapitalizm çerçevesinde ‘artı-değer’ kavramı yerine ‘artık’ kavramının kullanılması biçimindedir. Yazarlar açısından; Marx’ın artı-değer içinde yer alan devlet, kilise geliri, metanın pazarlanma masrafları ve üretken olmayan işçi ücretleri gibi öğeleri dolaylı biçimde değerlendirmesi ve teorik yapısının dışında tutması teknelci aşamasında geçersizdir (Sweezy ve Baran, 2007: 27, dipnot). Artığın gelişimi göz önüne alınırsa, teknelci kapitalizm evresinde azalan maliyetler kâr marjlarını sürekli artıracaktır. Bu da artan toplam kârı ifade etmektedir. Toplam kâr toplumun iktisadi artığına geçici olarak eşitlenirse, sistemin ilerlemesi sonucunda artık hem mutlak hem de nispi açıdan artacaktır ve bu, teknelci kapitalizm çerçevesinde bir yasa olarak belirtilebilir. Artığın büyümesi, azalan kâr oranının yerini alıyor görünse de bu durum, azalan kâr oranı yaklaşımını yadsımak anlamına gelmemelidir. Kapitalist ekonomik yapının rekabetçi niteliğinden sıyrılıp teknelci aşamaya geçişi böylesine bir ayrımı gerekli kılmaktadır (Sweezy ve Baran, 2007: 82).

⁸ Kâr oranının azalış eğilimi ve kriz oluşumu sürecinde bu azalma eğilimi Sweezy’ye göre iki farklı açıdan ortaya konmalıdır. Malların denge değerleriyle satıldığı varsayımı altında oluşan kâr oranı azalış eğilimi artı-değer oranı ve sermayenin birleşimiyle ilişkili olarak belirlenir. Diğer açıdan, efektif talep

açıklayıcı ilke olarak belirlediği sonucuna varmalarını bir yorum olarak değerlendirmektedir. Ona göre Marx'ın düşüncesinin ne çeşit bir kâr azalışına işaret ettiği kesin olarak bilinemez. Bu durumda Marx'ın, kâr oranının azalma eğilimi yasasına krizleri tanımlamada ne ölçüde ağırlık verdiğini bilmenin yolu yoktur (Sweezy, 1970: 238). Yine Sweezy'ye göre orantısızlık olgusu her zaman için bir kriz nedeni olabilir ve krizin temel nedeni ne olursa olsun bu orantısızlık, krizi daha da ciddi bir boyuta taşır. Gerçek kriz hiçbir zaman saptanmış teorik bir kurguya uymaz. Kapitalist üretim biçiminin plansızlığından doğan orantısızlık, kendi başına genel yasaların açıklanmasına yetmez (Sweezy, 1970: 250).

Şimdi, Sweezy'nin krizin oluşumu sürecinde belirleyici etken olarak gördüğü eksik-tüketim olgusunun çözümlemesine geçebiliriz. Öncelikle, Sweezy'nin Marx'ın zenginliğinden beslendiği göz önüne alınırsa Sweezy açısından Marx'ın eksik-tüketime yaklaşımı önemli bir başlangıca işaret edecektir. Marx'ın metinlerinden hareket eden Sweezy, tüketim talebi kısıtının düşük ücret ve kapitalistlerin birikim eğilimi nedeniyle oluştuğunu belirler. Bu kısıt, üretim malları üreten kesimde mi yoksa tüketim malları üreten kesimde mi bir üretim azalışına yol açacaktır? Düşüşün nerede olacağı bu iki kesim arasındaki ilişkiye bağlı olabilir ya da olmayabilir. Sweezy'ye göre Marx'ın bu konuda bir şey söylememesi onun 'eksik-tüketim' konusu üzerinde ayrıntısıyla durmadığının kanıtıdır (Sweezy, 1970: 268). Sweezy'ye göre üretici güçlerdeki yetkinleşmenin yanında tüketimin sınırlanışından türeyen çelişkiler Marx'ın metinlerinde dağınık bir görünüm sergiler. Bunun yanısıra konu, sürekli ve düzenli bir şekilde ele alınmamıştır. Bu durumda eksik-tüketim teorisi görmezden mi gelinmelidir? Sweezy bu soruya hayır yanıtını veriyor ve ona göre eğer Marx teorik çalışmalarını tamamlayabilseydi eksik-tüketim, Marx açısından en önemli öge olacaktı (Sweezy, 1970: 271).

olgusu işin içindedir. Talep yetersizliğine bağlı olarak malların değerlerinin altında satılması sonucunda yine kâr oranı azalışı kendini gösterecektir. İki farklı etki mekanizması kâr oranı azalışı ve kriz oluşumuna kapı aralar. Bu farklılık kâr oranındaki azalışın nedenini belirlemek açısından önemlidir (Sweezy, 1970: 235, 236).

Bu durumda Marx'ın ortaya koyduğu genelliğin ayrıntılı bir teorik yapıda sunulması bir gereklilik olarak beliriyor. Bunun olabilirliği her türlü karşı çıkışı gereksiz kılacak bir formülasyon ile gerçeklik kazanacaktır (Sweezy, 1970: 272).

Eksik-tüketim teorisi, kapitalist üretim örgütlenmesi çerçevesinde tüketim malları üretiminin bu mallara yönelik oluşacak talepten daha hızlı büyümeye *eğilimli* olduğunu tanıtlamaya çalışır. Potansiyel arz ile potansiyel talep arasındaki bağlantının bu örgütlenme ekseninde bozulduğu savlanır. Bu durum iki görünümle kendini açığa çıkarır. İlk olarak kapasite genişlemesine bağlı olarak arz, taleple dengede olduğu durumdaki kâr ve fiyat düzeyini bozacak şekilde talebi aşar. Buradan hareketle ya tüketim malları üretimi ya ek kapasite oluşturacak üretim ya da her ikisi birden azalır. Bu eğilim kendisini kriz biçiminde açığa vurur. İkinci olarak ek kapasite oluşturan, kullanılmayan çalıştırılmamış üretim kaynakları vardır. Bu durumda eğilim kriz biçiminde değil durgunluk olarak belirir. Şu halde eksik-tüketim durumu kriz ve durgunluk sürecini açıklamak açısından işlevseldir (Sweezy, 1970: 272).

Sürecin nasıl işlediği gözden geçirilirse; işçiler ücretlerinin tümünü tüketmektedir. Kapitalistler ise artı-değeri farklı bir bölüşüme yöneltir. İlk olarak kapitalistler eski tüketim düzeylerini korumaya çalışır. Gelişimle, artı-değerdeki büyümeye bağlı olarak tüketimlerinde bir artış söz konusu olacaktır. Son olarak artı-değerin kalan bölümü ile birikimin temeli olan ek değişen ve değişmeyen sermayenin verili sermayeye eklenmesi gerekecektir. Kapitalistlerin bu eğilimi, daha fazla kâr amacı ve tekrardan birikime yönelme zorunluluğu ile ilişkilidir (Sweezy, 1970: 274). Önceki sayfalarda sıkça vurgulandığı üzere bu eğilim üretken güçleri geliştirmeyi temel alır. Bunun da değişmeyen sermayedeki artışla anlam bulduğu belirtilmelidir. O halde artı-değerin gelişimi birikimi artırır ve bu gelişime bağlı tüketim de artmaktadır. Ancak kapitalistlerin tüketimleri artı-değerdeki artışa oranla azaldığından ve ücretlerin artışı birikime oranla azaldığından tüketimin artış hızı da üretim araçları artışına oranla yavaşlar. Üretim araçlarıyla tüketim malları arasında belirli bir ilişki varsayılırsa üretim araçlarındaki değişiklik ile tüketim mallarındaki değişiklik de ilişkili olacaktır. Verili bir denge durumunda üretim araçlarındaki artış aynı oranda, tüketim malı çıktısında bir artışı beraberinde getirmelidir. Bu tanımlamadan hareket edilirse, tüketimin artış oranı

üretim araçları artış oranının gerisindedir. Üretim araçları artış oranı tüketim malları çıktısının artış oranıyla doğrusal bir ilişki içinde olduğundan tüketim artış oranı tüketim malları çıktısındaki artışın gerisinde kalacaktır⁹ (Sweezy, 1970: 275).

Sweezy bu sözel teorik kurgusunun matematiksel ifadesini Otto Bauer'ın yayınlamış olduğu çalışmaya dayandırarak sunar:

I değer ölçüsüyle net milli geliri, W toplam ücretleri, L kapitalistlerin artı-değerlerinden tükettikleri kısmı ve K artı-değerin değişmeyen sermayeye eklenen kısmını ifade ediyor olsun. Tüm değişkenlerin zamana bağlı değişimi göz önüne alındığında ilişki:

$$i = w + l + k \quad (1)$$

Bu biçimde, $k = dK/dt$ sermaye stoğuna eklenen ek sermayeyi yani yatırımı ifade etmektedir (Sweezy, 1970: 279). Bu üç ögenin durmadan arttığı varsayılın. Yatırımdaki artışın w ve l üzerinde belirleyici olduğu düşünülürse w ve l , k 'nin fonksiyonudur. Ancak birikim artan oranda yatırıma dönüştüğünden w ve l , k 'den daha az hızlı büyür (Sweezy, 1970: 280).

$$w = f(k) \text{ öyle ki } 0 < f'(k) < 1 \text{ ve } f''(k) < 0 \quad (2)$$

$$l = y(k) \text{ öyle ki } 0 < y'(k) < 1 \text{ ve } y''(k) < 0 \quad (3)$$

Sweezy'nin varsayımı anımsanacak olursa, tüketim malları çıktısı üretim araçları toplamı ile orantılıdır. Öyleyse üretim araçlarının gelişimi (yatırım) tüketim malları çıktı artışı ile orantılı olacaktır. Zamana bağlı tüketim artışı öngörüldüğünde, üretim araçlarına yapılacak eklenti yine zamana bağlı olarak:

⁹ Mandel'in bakış açısından bu teoremin zayıflığı, üretim araçları üreten birinci kesimin gelişimi ile tüketim malları üreten ikinci kesimin gelişimi arasında belirlenen sabit bir oranın varlığına ilişkin kabuldür. Mandel'e göre kapitalist gelişimin temel yönü, her ne kadar tüketim malları üretiminde mutlak bir gerileme ya da kesim II'nin üretim kapasitesinde bir durgunluk söz konusu olmasa da toplam çıktının daha büyük bir oranının üretim araçlarından oluşması biçimindedir. Birikimdeki artışın tüketim malları aşırı-üretimine kendiliğinden yol açması gerekmez. Bu ancak; birinci kesim çıktısının ikinci kesim çıktısına oranının, üretim araçları talebinin tüketim malları talebine oranından daha yavaş büyümesi ile olasıdır. Ancak böylesi bir gelişimin kapitalist üretim biçiminin özelliği olduğunu matematiksel ya da mantıksal olarak göstermek olanak dışıdır (Mandel, 2008a: 282).

$$c = a (dw + dl) \quad (4)$$

İki farklı gelişim çizgisi göz önüne alındığında sorunsuz bir ilerleme boyutunda tüketim artışının dayattığı yatırım gelişimi ile kapitalist davranış temelinde gelişen yatırımın eşitliği beklenir. Eğer bu böyle değilse çelişki ortadadır. Değerlerin ikinci dereceden türevleri alınır:

$$d^2i/dt^2 = d^2w/dt^2 + d^2l/dt^2 + d^2k/dt^2 \quad (5)$$

$$dc/dt = a (d^2w/dt^2 + d^2l/dt^2) \quad (6)$$

$$(d^2w/dt^2 + d^2l/dt^2) = (d^2i/dt^2 - d^2k/dt^2) \text{ olduğundan,}$$

$$dc/dt = a (d^2i/dt^2 - d^2k/dt^2) \quad (7)$$

$dw/dt = dw/dk \cdot dk/dt$ ve aynı şekilde $dl/dt = dl/dk \cdot dk/dt$ olduğundan sözgelimi dw/dt 'nin türevi, türevde çarpım kuralı doğrultusunda $d^2w/dk^2 \cdot dk/dt + dw/dk \cdot d^2k/dt^2$ biçimindedir. Aynı uygulama l değişkeni için de geçerlidir. O halde (5) açılarak yazılırsa:

$$\begin{aligned} d^2i/dt^2 &= d^2w/dt^2 \cdot dk/dt + dw/dk \cdot d^2k/dt^2 + d^2l/dt^2 \cdot dk/dt + dl/dk \cdot d^2k/dt^2 + d^2k/dt^2 \\ &= (dw/dk + dl/dk + 1) \cdot d^2k/dt^2 + (d^2w/dt^2 + d^2l/dt^2) \cdot dk/dt \end{aligned}$$

$w = f(k)$ ve $l = y(k)$ olduğu anımsanırsa,

$$d^2i/dt^2 = [f'(k) + y'(k) + 1] \cdot d^2k/dt^2 + [f''(k) + y''(k)] \cdot dk/dt \quad (8)$$

Eğer milli gelir değişmeyen ya da azalan bir hızla artıyorsa yani $d^2i/dt^2 \leq 0$ varsayımı geçerliyse ki bu yukarıdaki denklemden de türetilir, $f'(k)$ ve $y'(k)$ pozitif değer alırlar. d^2k/dt^2 negatif değer aldığından eşitliğin ilk öbeği negatif olacaktır. $f''(k)$ ve $y''(k)$ anımsanacağı üzere negatif değerdedir ve dk/dt pozitif değerde olduğundan

çarpım negatif değere işaret edecek ve toplamda d^2i/dt^2 negatif bir değere sahip olacaktır. Dikkat edilirse d^2i/dt^2 , d^2k/dt^2 'den daha küçüktür.

$$d^2i/dt^2 - d^2k/dt^2 < 0 \quad (9)$$

Bu ilişki (7)'de yerine konulursa:

$$dc/dt < 0 \quad (10)$$

$$\begin{aligned} \text{Ancak } di/dt &= dw/dk \cdot dk/dt + dl/dk \cdot dk/dt + dk/dt \\ &= (dw/dk + dl/dk + 1) \cdot dk/dt \\ &= [f'(k) + y'(k) + 1] \cdot dk/dt \end{aligned}$$

$$dk/dt = (di/dt) / [f'(k) + y'(k) + 1] \quad (11)$$

Burada tüm öğeler pozitif değer aldığından $dk/dt > 0$ olmak zorundadır (Sweezy, 1970: 281). (12)

Sonuç olarak, dk/dt ve dc/dt çelişmektedir. Yatırım oranındaki artışa bağlı tüketim malları çıktısındaki artış, talebi geride bırakmaya eğilimlidir. Burada milli gelirin değişmeyen ya da azalan bir hızla artıyor olması temel bir varsayımdır. Milli gelirin artan bir hızla artması sonucu dc/dt , dk/dt 'ye eşit olabilir. Ancak kapitalist gelişimin olgunluğu göz önüne alınırsa yeni kapitalistleşen bir ülkeye oranla kapitalist üretimin olgunlaştığı bir ülkede milli gelir azalan bir hızla artmaya eğilimlidir. Bu açıdan eksik-tüketim olgusu ilerlemiş kapitalizm açısından bir yaşlılık hastalığı olarak da tanımlanabilir (Sweezy, 1970: 282).

Eksik-tüketim olgusunun varlığı diğer taraftan bu olguyu sınırlamaya yönelik öğelerin varlığı ile bir bütün oluşturur. Sistem bu açıdan, eksik-tüketimin neden olduğu kriz ya da durgunluk süreçlerini aşmaya yönelik araçları da barındırır. Kapitalist yapının onca kriz ve durgunluk dönemine karşın varlığını sürdürüyor olması eksik-tüketim olgusunu gideren öğeler üzerine düşünmeyi gerektirmektedir.

Sweezy'ye göre bu karşıt güçlerden¹⁰ ilki 'yeni endüstriler'dir. Hiçbir endüstriye sahip olmayan bir ekonomi varsayımı altında endüstrileşme çabası tümüyle üretim araçlarının gelişimiyle ilişkili olacaktır. Bu gelişme belirli ölçüde tüketim malları için gerekli üretimi azaltabilir. Ancak ilerlemeye bağlı olarak sonrasında, üretim araçları ve tüketim malları üretimi arasındaki zorunlu ilişki yeniden önem kazanacaktır (Sweezy, 1970: 309). Yeni endüstrileşme deneyimi eski kapitalist bölgeler açısından genel olarak sınırlı kalacağından tamamlanmış endüstriyel yapılar, eksik-tüketim eğilimine karşı çıkan bu durumu etkisiz kılacaktır (Sweezy, 1970: 311).

Kapitalist üretim koşullarında yatırım süreci, talebin boyutu üzerine net bir bilgiden yoksun olarak ilerler. Talebin hesap edilememesi 'hatalı yatırımlar' için neden oluşturur. Öyle ki bu yatırımlar tüketim malları üretimine bir şey katmaksızın kapitalist birikimi değerlendirir. Bu nedenle de eksik-tüketim eğilimine engel oluşturur. Ancak bireysel girişimcinin, öncesinde, talebin boyutunun ne olduğunu saptayacak bilgiden yoksun olmasına karşın günümüzde bu durum geçerli değildir. Talebin boyutunu hesaplayabilecek ve daha da ötesi talebi etkileyebilecek güçteki tekeller tüm olası gelişmeleri değerlendirmeye almaktadır. Bu nedenle bugün için bu etkinin önemi azalmıştır (Sweezy, 1970: 311).

Nüfus artışı bir diğer karşıt etken ögesidir. Artı-değerin değişen ve değişmeyen sermaye temelinde bölüştürülüp birikimin ilerlediği anımsanacak olursa kâr oranının değişmemesi koşuluyla değişen sermayeye yönelecek artı-değer düzeyi nüfus artış oranına bağlı olacaktır. Daha hızlı nüfus artışı değişen sermayeye yönelen birikim payını artıracak ve bu nedenle eksik-tüketim tehlikesi azalacaktır. O halde, eksik-tüketim eğilimi ile nüfus artış hızı ters orantılıdır ki bu, Sweezy açısından yasa niteliğindedir (Sweezy, 1970: 313). Bu teorik belirlemenin günümüz açısından pratik karşılığına işaret etmek yerinde olacaktır. Özellikle gelişmiş kapitalist bölgeler açısından nüfus artış oranının düşüşü, gelişmemiş bölgelerin kapitalist sürece

¹⁰ Bu karşıt güç çerçevesinde *Tekelci Sermaye* çalışmasına yine değinilebilir. Bu çalışmada ekonomideki gerilemeyi aşmak adına iki ögeye vurgu yapılmakta: (1) çıkış açan yenilikler (buhar makinesi, demiryolu ve otomobil). (2) savaş ve bu savaştan doğan yıkımın sonrası. Bu ögeler geniş yatırım olanakları doğurarak artının emilmesine katkı sunarlar (Sweezy ve Baran, 2007: 210).

eklenmesine bağılı olarak kolaylıkla giderilemeyeceğinden nüfusun artış hızı, kapitalist gelişmenin seyri açısından olumsuzluğa işaret etmektedir (Sweezy, 1970: 316).

Bir başka karşı koyucu etken olarak ‘verimli olmayan tüketimi’ belirlemekte yarar var. Bu olgu doğallığı ile toprak sahibi soyluların lüks tüketimlerini akla getiriyor. Rantın bu biçimde tüketimi hem tüketim ölçeğini hem de birikim oranını etkilemekteydi. Ancak günümüzde, artı-değerin sadece homojen kapitalist bir sınıfça sahiplenildiği belirlemesi her zamankinden daha doğrudur (Sweezy, 1970: 319). Bununla birlikte yine günümüzde, verimli olmayan ticari etkinliklerde bulunan kimselerin tüketimleri belirli bir öneme sahiptir. Bu doğrultuda gittikçe büyüyen tüketim, birikime yönelen artı-değeri sınırlamakta ve eksik-tüketim eğilimine karşı gelmektedir (Sweezy, 1970: 320).

Son olarak devlet giderlerinin etkisi açıklanmaya değer. Bu giderler sermaye harcamaları, transfer harcamaları ve devlet tüketimi biçiminde belirlenebilir. Devletin sermaye harcamaları yeniden-üretim süreci açısından diğer birikim biçimleriyle aynı gelişime sahiptir. Devletin birikimi özel birikimin yerini alıyorsa, eksik-tüketim olgusu yoktur ya da görmezden gelinebilir niteliktedir. Ancak devlet birikimi özel tüketimin ya da kamu tüketiminin zararına oluşuyorsa eksik-tüketim eğilimi belirgindir. İlk durum Sweezy açısından akla daha uygundur ve devlet birikiminin eksik-tüketim üzerindeki etkisi çok önemli değildir (Sweezy, 1970: 321).

Devlet transfer harcamaları olarak; kamu borçları, sosyal sigorta ve yardımlar, devlet sübvansyonları vb. gösterilebilir. Bu aktarımın ne ölçüde birikime ya da tüketime kaynaklık ettiğini kesin olarak bilmek olası olmamakla birlikte, belirli ölçülerde bu transfer harcamaları eksik-tüketimi sınırlama eğilimindedir (Sweezy, 1970: 321).

Devlet tüketimine konu olan giderler; yasama, yürütme ve yargı harcamalarını, kendi giderini karşılayamayan bayındırlık işlerini ve askeri yapılanmayı içerir. Devletin bu giderleri için elde edilen gelir, diğer tüketici öğelerden sağlanmış ise tüketim üzerinde hiçbir ek etki oluşmayacağı açıktır. Ancak Sweezy’ye göre devlet, gelirini başka yollarla birikmiş artı-değerden sağlıyorsa tüketimin artması beklenir. Kapitalist örgütlenmeye özgü devlet yapılanmasının elde edeceği gelirin, büyük ölçüde artı-

değerden alınan vergilerin artışıyla sağlanması devlet tüketiminin etkisini ortaya koyar ve bu nedenle devlet giderleri eksik-tüketim eğilimini sınırlamaya hizmet eder¹¹ (Sweezy, 1970: 322).

Özce, eksik-tüketim eğilimine bağlı oluşan krizler ve durgunluk dönemleri sistemi tanımlayan ve sistemin işleyişi temelinde belirginlik kazanan görünümlerdir. Ancak süreç tek taraflı işlemeyip çeşitli karşıt öğeler aracılığıyla sınırlanır görünmektedir. Burada devletin işlevi belirleyici görünse de devletin toplumsal ilişkilerden bağımsız bir güç olmadığı tam tersine bu ilişkilerin somut bir görünümü olduğu ve verili sistemin bir öğesini oluşturduğu bilindiği ölçüde devletin sorunu aşabilmesi kapitalist sınıfın sorunu aşabilmesi biçiminde eşleştirilebilir ki sorun, kapitalist üretim biçiminden türemekteyse bu üretim biçiminin egemenleri, çelişkileri aşmakta yeterli olamayacaktır.

2.4. ERNEST MANDEL VE ‘GEÇ KAPİTALİZM’

Kapitalist üretim biçimi; kendi varlığını öncesindeki üretim biçimlerine dayattığından bu yana dinamik oluşuna bağlı olarak durmaksızın devinmektedir. Öyle ki bu devinimsel yapı, sistemin çözümlenişinde de devinimselliği zorunlu kılmaktadır. En azından teorik açıdan bu birlikteliğin olması arzulanır. Kuşkusuz, sistemin işleyişinde olmazsa olmaz yapıların ve verili bir döneme denk düşen görüngülerin değerlendirilmesi ve çözümlemeye katkı sunması farklı ölçülerde olmalıdır. Bunun yanında, sisteme ilişkin özsel belirlemeler ile görüngüsel belirlemelerin karşılıklı birlikteliği ve birbirleri üzerindeki tamamlayıcılığı önemli olsa gerek. Önceki çözümlemelerde de gözlenebileceği üzere kapitalist üretim biçiminin özü; üretim araçlarının özel mülkiyeti temelinde şekillenmektedir. Üretim araçlarının özel mülk edinişine karşılık, genel mülksüzler kitlesinin varlığından doğan ve üretim biçiminin

¹¹ Devlet; harcamalarını, vergiler yoluyla karşıladığı gibi kendi para basma yetkisini kullanarak ya da bankalardan borçlanarak da karşılayabilir. Ekonomik gerileme dönemlerinde devlet harcamaları ekonomiyi eski olağan düzeyine getirebilir. Eksik-tüketimin varlığı durumunda hükümetler bu olumsuzluğu gidermeye yönelebilirler ve bunda başarılı olurlarsa sistemin çıkmazı aşılmış olacaktır. Ancak Sweezy’nin haklı vurgusuyla ‘devlet, birikim sürecindeki acayipliklerin hepsini çözümleyen bir makine haline getirilemez’ (Sweezy, 1970: 324). Burada doğal olarak devletin sınıf karakteri açıklanmaya değer. Bu karakterin kapitalist örgütlenmenin gerekliliklerinden bağımsız olmaması nedeniyle, kapitalist sınıfın varolan çelişkilerini devletin de kendi içinde barındırdığı düşüncesine yönelebiliriz. Sweezy, devlet teorisi yaklaşımını Marksist bakış açısı ekseninde ortaya koymaktadır. Özellikle devletin sınıfsal karakteri ve bunun ekonomik işleyişe yansıması açısından bkz. (Sweezy, 1970: 332-337).

sürekliliği temelinde daha da belirginleşen sermaye-emek ayrışması ekseninde biçimlenen öz, sistemin yapısına işaret etmektedir. Bu özsel ayırım, üretim sürecinde belirginlik ve sağlamlık kazandığından üretim alanı öze ilişkin değerlendirmede belirleyicidir.

Sistemin dinamikliği, üretim sürecinin hem üretim araçları hem de emek süreci açısından sürekli bir biçimde gelişimini önkoşul olarak ortaya koyar. Sermaye kendisini vareden araçları ve canlı emeği sürekli olarak yetkinleştirme uğraşındadır. Bu yetkinleştirme çabası sermayenin önüne çıkan her bir sınırı yeni bir başlangıç noktası olarak görmesi biçiminde yorumlanabilir. Daha ucuza ve daha fazla meta kitlesini üretme dürtüsü rekabetin koşullayıcılığında herbir sermaye sahibi açısından devinimi bir zorunluluk olarak dayatır. Bu koşullarda devinimin ara uğrakları bir tarafa konulursa, en temelde sermaye-emek ayrışması; bir tarafta üretim sürecinin bütün uğrakları ile toplumsallaşması karşı tarafta ise bu sürecin özel mülkiyet çerçevesinde ilerleyişi ile derinlik kazanır. Bu karşıtlıktan doğan çelişki sistemin özünü tanımlamada merkezi konumdadır.

Görüngülerin varlığının özün varlığını doğruladığını ya da yanlışladığını belirleme ve öz-görüngü birlikteliğini sağlama çabası sistem çözümlemesinde ayrışmalara, farklılıklara neden olmaktadır. Bu ayrışma, tarihsel boyutta beklenir bir duruma işaret etse gerek. Öze ilişkin ortak bir bakış açısı veri alındığı ölçüde, görüngüler, sistemin devinimi çerçevesinde farklılaşacaktır ve bu açıdan farklı yorumlar bu nesnel değişimin ürünü olacaktır. Sözgelimi kapitalist üretim biçiminin ‘serbest rekabet’ dönemindeki görüngüleri ile ‘tekelci’ aşamasındaki görüngüleri farklılık sunar. Aslında zamansal nedenli bu duruma farklılaşma ya da ayrışma demekten öte sistemin çözümlenişi açısından bütünleşme ya da bu çözümlemenin, verili öz sabit kalmak koşulu ile güncellenmesi demek daha doğru olabilir. Bununla beraber, aynı tarihsel dönem içinde özün ve görüngülerin kurgulanması temelinde ayrışmalar, farklı yaklaşımlar geçerlilik kazanabilir.

Ortaya koymaya çalıştığımız bu görüş temelinde; *Geç Kapitalizm* çalışması, kapitalist sistemin belirli bir dönemine ilişkin özgüllüğünü ve bu özgüllüğün sistemin özüyle

bağıntısını çözümlemeye yöneliktir. Mandel'in ifadesiyle bu çalışma, kapitalist üretim biçiminin savaş sonrası tarihini Marx'ın *Kapital*'de ortaya koyduğu temel hareket yasaları ekseninde açıklamayı amaçlar. 'Soyut' hareket yasalarının, sistemin 'somut' tarihi içinde işlenip sınanabilir olduğunu göstermek hedeflenmektedir (Mandel, 2008b: 29). Mandel, tüm çözümlemesi boyunca Marx'ın teorik kurgusunu çıkış noktası olarak belirler. Soyut teorik kurgunun yirminci yüzyıl tarihi ile sınanması, burada, öncesinde belirlediğimiz öz-görüngü ayrımı temelinde 'soyut hareket yasaları' biçiminde öze, kapitalist üretim biçiminin belirli bir dönemine özgü tarihsel somutluğu biçiminde ise görüngüye işaret eder. Sistemin işleyişinin kavranılması açısından soru kümesi şu şekilde oluşturulabilir: bu üretim biçiminin son yüz yıl içindeki gerçek tarihi, üretimin iç çelişkilerinden türetilerek yani 'soyut' hareket yasaları tarafından nasıl gösterilebilir? Soyut ve somut öğeler arasındaki birliği ne tür 'ara halkalar' sağlamlaştırmaktadır? Ayrıca bir bütün olarak genişleyen sermaye ve onun egemen olduğu yarı kapitalist alanların ilişkisi görünüş ve öz temelinde nasıl açıklanabilir (Mandel, 2008b: 45)? Bu sorular ışığında üretim biçimi çözümlenmektedir ancak; çalışmamızla ilgisi açısından kriz olgusunun özsel nedeni ve bu döneme ilişkin görüngüsel oluşumu ilgi alanımızın eksenini oluşturacaktır.

Sistemin krizle sonuçlanan işleyiş biçiminin krize giden süreçte ne tür bir etkenden dolayı çıkmaza düştüğü belirlenmesinde tek etkene bağlı açıklama kalıbı Mandel açısından işlevsizdir. Bu tek etkene bağlı açıklama yöntemi, sistemin işleyişini belirlemek için tüm temel gelişim yasalarının etkileşiminin gerekli olduğu dinamik bir bütünsellik yaklaşımına ters düşmektedir (Mandel, 2008b: 66). Bu etkileşim çerçevesinde üretim biçimini belirleyen değişkenler görece özerk bir etkiye sahip olabilirler ancak bütün olarak bağımsız bir etkileme gücüne erişemezler. Mandel'e göre bu değişkenler tanımlanacak olursa: genel olarak sermayenin organik bileşimi ve özel olarak kesimler içinde en önemlilerinin organik bileşimi, değişmeyen sermayenin sabit ve dolaşımdaki sermaye arasındaki dağılımı, artı-değer oranının gelişimi, birikim oranının gelişimi yani artı-değer kitlesinin üretken ve üretken olmayan tüketim arasındaki dağılımı, sermayenin devir süresinin gelişimi ve iki kesim arasındaki değişim ilişkisinin gelişimi (Mandel, 2008b: 67).

“... Bizim tezimiz, kapitalizmin tarihinin ve aynı zamanda onun içsel düzenlilikleri ve açığa çıkan çelişkilerinin tarihinin, bu altı değişkenin etkileşiminin bir fonksiyonu olarak açıklanabileceği ve anlaşılabilirliği üzerinedir. Kâr oranındaki dalgalanmalar bu tarihin sismografıdır. Çünkü onlar bu etkileşimin sonucunu, kâra dayalı, başka bir deyişle sermayenin genişlemesine (değer kazanmasına) dayalı bir üretim tarzının mantığı ile uyumlu olarak en açık biçimde ifade ederler. Fakat bunlar sadece *sonuçlardır*, bunların kendilerinin değişkenlerin etkileşimi ile açıklanması gerekir (Mandel, 2008b: 67).”

Temel bir gösterge olması açısından kâr oranının eğilimi, kriz oluşumunun belirlenmesinde en önemli araç görünümündedir. Sözgelimi ‘uzun dalga’ların¹² oluşumuna yol açan birçok etkenin¹³ yanında sermayenin sürekli karşı karşıya kaldığı kâr oranındaki dalgalanmalar, bu oluşumda temel bir rol üstlenmektedir. Bunun yanında, ‘uzun dalga’ ve kâr oranı ilişkisinde radikal teknolojik gelişmeler sermayenin değerlendirilmesi açısından özgün bir gelişime işaret etmektedir. Ancak Mandel açısından, ortaya konan icat ya da keşif süreçleri sermaye birikiminin uzun vadede kesintiye uğramasının önüne geçemeyecektir. Sermayenin değer kazanmasına yol açan etkenler zaman içinde bu değer kazanımını geriletmeye neden olacaktır (Mandel, 2008b: 198).

Örnekleme açısından teknolojik dönüşümü üretimin otomasyon sürecine bağlı kılınması biçiminde tanımlarsak bu otomasyondaki artışa bağlı olarak artı-değer kitlesinin azalması beklenir bir durumdur. Bu açıdan üretimin kısmi ya da tam otomasyonla yapılıyor olması sermaye birikiminin seyri açısından önemli olacaktır. Tam otomasyonlu üretim süreci geniş bir ölçekte belirli bir üretim alanına dahil olursa, bu alanlarda mutlak ya da nispi artı-değer üretimi yükselişini durdurur ve kapitalizmin temel eğilimi kendi yadsımasına dönüşür (Mandel, 2008b: 267).

“..., tam otomasyonlu işletmeler ve dallar ve yarı otomasyonlu grupların sayısı sanayinin bütününe yapısı açısından belirleyici olacak kadar artıp “klasik” sınai işletmeleri toplam üretimin sadece görece küçük bir payına indirirse, o zaman geç kapitalizmin çelişkileri patlayıcı hale gelir: *toplam artı-değer kitlesi* bir başka deyişle, artı-emek saatlerinin toplam sayısı, *o zaman eğilim olarak azalmaya mahkum olur* (Mandel, 2008b: 274).”

Otomasyon ekseninde, kapitalist üretim biçiminin içsel sınırına ulaşılmış olur. Rosa Luxemburg çözümlememizde dış pazarların tükenişi biçiminde beliren sınır, Mandel açısından; artı-değer kitlesinin, mekanizasyon-otomasyonun nihai aşamasında canlı

¹² Bu uzun dönem çözümlemesinin tarihsel dönemselleştirmesi ve birbirini izleyen üç farklı teknolojik devrimle ilişkili uzun dalga belirlemesi için bkz. (Mandel, 2008b: 166, 167).

¹³ Bu etkenler kümesinin ekonomik ve siyasi gelişmelerden hareketle ele alınışına yönelik tablolama için bkz. (Mandel, 2008b: 179-181).

emeğin üretim sürecinden dışlanmasıyla ötürü zorunlu olarak azalması biçimindedir. Böyle bir işleyişin sermayenin değer kazanmasına engel oluşturduğu açıktır. Bu nedenle geç kapitalizm evresinde otomasyonun tüm üretim alanına yayılması olanaksızdır (Mandel, 2008b: 279).

Otomasyon sürecinin sermaye açısından istenmeyen kısıta işaret etmesi otomasyonun genelleştirilmesini sınırlamaktadır ve üretici güçlerin yıkıcı bir biçimde kullanımını yani boşa harcanmasını beraberinde getirmektedir: silahlanma, yarı-sömürgelerdeki açlık, ekolojik dengenin bozulması vb. olgular bu durumdan hareketle türetilir (Mandel, 2008b: 288).

Soyut düzeyde belirlediğimiz üretimin toplumsallaşmasının yanında mülk edinişin özel sahipliği çelişkisi, teknolojik dönüşüm süreçleri ve tam otomasyona geçilmesine bağlı olarak şiddetini artırmaktadır. Bu özel mülk ediniş nedeniyledir ki, ilerlemeye bağlı artan bilimsel ve teknik olanaklar verili sermayenin sadece değerlendirilmesi koşuluyla işlevli hale getirilmekte ve sonuçta tüm bu olanaklar kümesi kitlelerin gereksinimlerinden uzak tutulmaktadır (Mandel, 2008b: 356).

Geç kapitalizmin özgün görünümü olarak sanayileşme sürecinin geniş bir yaygınlığa ulaştığını belirtmek önemli olacaktır. “Sanayi sonrası toplumu” belirlemesinin tersine geç kapitalizm evresi *genelleşmiş evrensel sanayileşmeyi* temsil etmektedir. Öyle ki geçmişte, sanayileşme olgusu meta üretimi alanıyla sınırlanabilirken bu evrede toplumsal yaşamın tüm alanlarına sızmıştır (Mandel, 2008b: 513). Bu gelişme doğrultusunda aşırı sermayeleşme ve yatırıma dönüşemeyen fazla sermayenin varlığı kâr oranının düşüşüyle bir bütün oluşturmaktadır. Sermayenin fazlalaşmasına bağlı değerlendirme zorluklarının sermayeyi üretken olmayan alanlarda değerlenmeye yöneltmesi beklenir bir durumdur (Mandel, 2008b: 514).

Emek üretkenliğindeki gelişim ile kitlelerin tüketim düzeyi arasındaki çelişki de varlığını korumaktadır. Sanayileşmedeki yaygınlaşma emek üretkenliği üzerinde olumlu bir katkıyı beraberinde getirmektedir. Bu üretkenlik artışının kitlelerin tüketim düzeyi artışına oranla daha fazla olması nedeniyle ki, emek üretkenliğinin işlevselliği sadece

sermayenin değeriyle sınırlanmış olduğundan, tüketim mallarında içerilmiş olan artı-değerin gerçekleştirilmesi ya da tüketim malları üretimi için üretici güçlerin tam kapasite ile kullanımı giderek daha zor bir hale bürünecektir (Mandel, 2008b: 528). Hemen akla tüketici kredilerindeki gelişmenin gerçekleşme sorununa çözüm üretip üretmeyeceği gelebilir. Geç kapitalizm çağında artan kredi yoğunluğu ve borçlanmaya karşın üretici güçlerdeki sınırsız gelişimin yanında tüketicilerin taleplerinin sınırlılığı arasındaki ayrımı bu gelişme geçersiz kılamamıştır (Mandel, 2008b: 531).

Tüketim olgusu ve kâr oranı ilişkisini tanımlarsak, kapitalist üretim biçiminin meta üretimi dolayımında, kullanım-değeri ve değişim-değeri temelinde farklılaşan işleyişine işaret etmek yerinde olacaktır. Tüketime gelişiminden bağımsızlaşan üretim süreci rekabet aracılığı ile üretici güçleri ilerletmeye yönelecektir. Kâr oranında ciddi bir azalma olmaksızın “nihai tüketiciler”in tüketimini toplumsal üretim kapasitesindeki gelişime eşit olacak biçimde artırmak olanaksızdır. Üretimin çevrimsel hareketini engellemek için istikrarlı bir büyüme ve bununla ilişkili olan istikrarlı bir yatırım oranının yanında, her bireysel tüketicinin sahip olacağı satın alma gücünün bu bireysel tüketicinin üretime katkısı ölçüsünde alacağı pay ile ayarlanması gerekir ki bu durum, kapitalizmin ve meta üretiminin olumsuzlanmasıdır (Mandel, 2008b: 583).

Devlet etkinliğinin sermayenin değeriyle sınırlanmasına yönelik katkılarına bakılacak olursa, aşırı sermaye birikimine bağlı beliren değeriyle zorluğuna karşılık devlet; bu sermayenin, silahlanma sanayisindeki, “çevre sanayisinde”ki, deniz aşırı yardım ve altyapı çalışmalarındaki “kârlı” yatırımları için görülmemiş ölçekte ek fırsatlar yaratabilir (Mandel, 2008b: 641). Devletin istihdamı artırmaya yönelik ya da kapasite artımına yönelik etkinliği olumlu gelişmeleri beraberinde getirecektir. Ancak bu etkinlik zamanla sınırına ulaşır. Bu tür etkinlikler öncelikle artı-değer oranını artırdığı ve gerçekleşme zorluklarını sermayenin birikimi açısından ortadan kaldırdığı ölçüde işlevseldir. Devletin bu tür etkinlikleri çevrimsel dalgalanma aralığını geçici de olsa kısıtlar. Bu açıdan krizin büyük sermaye grupları için olumlu olacak etkileri azaltılmış olacaktır. Toplumsal ortalama emek üretkenliğinin ya da ortalama kârlılığın altında çalışan işletmeler hükümet katkısı ile ayakta kalacak ve bu durum belirli bir sermaye

kitlesinin değersizleşmesini engelleyecektir. Unutulmamalı ki sermayenin değersizleşmesi, yeni bir değerlenme süreci ve kâr oranındaki yeni bir yükseliş ivmesi açısından gereklidir. Sonuç olarak devlet müdahalesi üretim biçiminin çelişik doğasını aşmaya yeter değildir. Sadece çelişkilerin şiddetli çözülüşünü geciktirmeye katkı sunar (Mandel, 2008b: 726).

“ Uzun vadede devlet sermayenin valorizasyon (değerlenme) koşullarını iyileştirmeyi ve realizasyon [artı-değerin gerçekleşmesi, İ.Ş.] zorluklarını azaltmayı eşzamanlı olarak başaramaz. Kâr oranı düşerse, pazar genişliyor olsa bile sermaye birikiminde de bir düşüş olacaktır. Kâr oranı yüksekse veya yükseliyorsa, sermaye birikimi hala yavaşlayacaktır, şayet aynı zamanda pazarda görece bir daralma varsa ya da kapasite kullanımı azalırsa. Ekonominin özel ve devletçe regülasyonunun [düzenlenmesinin, İ.Ş.] hiçbir kombinasyonu, uzun vadede, yükselen bir kâr oranı ve genişleyen bir pazar (her iki Departman’da [kesim, İ.Ş.] yüksek bir kapasite kullanımı) mucizesini başaramamıştır... (Mandel, 2008b: 733).”

Mandel, ekonomik yapıdan türeyen kriz dinamiğinin yanısıra bu yapıyla bağlantılı genel olarak insan ilişkilerinin krizine de değinmektedir. Kapitalist üretim ilişkilerinin krizi yalnızca; meta edinme, sermayenin değerlendirilmesi ve birikimin kapitalist niteliğinden doğan sınırlara bağlı bir kriz olarak değil aynı zamanda meta üretiminin, kapitalist iş bölümünün, işletme yapısının, burjuva ulusal devletinin ve emeğin bir bütün olarak sermayeye bağımlı kılınmasının bir krizi olarak görülebilir. Sonuçta bu çoklu kriz dinamikleri *tek* bir gerçekliğin, tek bir toplumsal ekonomik bütünlüğün yani kapitalist üretim biçiminin görüngüleri olarak karşımızdadır (Mandel, 2008b: 752).

Sermaye kitlesindeki artış ve bilimsel-teknolojik gelişmeler doğrultusunda bu kitlenin yaratıcı olarak kullanılmasının gittikçe kolaylaşmasına bağlı olası görünen bolluk durumunun karşısında, bu bolluğun yaratıcılarının bu bolluk oranında yaratılan ürünlere yabancılaşması sistemi bütünleyen çelişkiyi beslemektedir. Tarihsel olarak, önceki dönemler çerçevesinde işçi savaşımının belirleyici nesnel temeli şimdiki zamanın sefaleti ile görece olarak geçmişin yaşanılabilirliği arasındaki gerilimden beslenirken çağımızda bu durum fiili olan ile olası olan arasındaki gerilimden kaynaklanmaktadır (Mandel, 2008b: 771). Kısacası, olanın özel sahiplenilişi ile olabilecek olanın toplumsal sahiplenilişi arasındaki bağdaşması zor ufuk farkı, çelişkiyi pekiştirmektedir.

3. TEORİK GELİŞMENİN DURUMU: SONUÇ YERİNE

Dostoyevski Gogol'un *Palto* isimli öyküsüne işaret ederek, 'hepimiz Gogol'un *Palto*'sundan çıktık' belirlemesinde bulunmuş ve kendince, Rus yazınının bu önemli metnine temel bir rol yüklemiştir. Öncesinde vurguladığımız üzere bilimin bütünselliği ve kendi içinde onca farklı yönelimleri barındırıyor olsa da belirli bir çerçevede bütünlenebilir oluşu, yazın tarihinde de bu küçük belirleme ekseninde doğrulanır gibidir.

Bu durumda, çalışmamızın evrildiği aşama bize, bu alıntıyı dönüştürme olanağı sunmaktadır. Sanırız 'hepimiz Marx'ın *Kapital*'inden çıktık' saptamasını, incelemeye çalıştığımız tüm düşünürler sakınımsız olarak dile getirebilirdi. Açıkçası Marx'ın çalışmalarının derinliği böylesine bir doğurganlığa neden olmaktadır. Doğallığı ile Marx'ın metinleri sadece onay ekseninde değil onaylamama ekseninde de yaratıcılığa davetiye çıkarmaktadır. Bu metinlerin soyut kurgusal çerçevesi ve bu kurgunun tarihsel gelişimle bağlantılı kılınmasının çok boyutluluğu farklılaşan değerlendirmeleri koşullamaktadır. Bu koşullama değişik biçimlerde kendini gösterir.

Kimilerince Marx'ın metinleri kendi içindeki soyut tutarlılığı ve somutla kurduğu bağın yöntemsel sağlamlığı nedeniyle özü açısından kusursuzdur. Bu kabul ekseninde bu öz, farklılaşan tarihsel görüngülerin yarattığı yeni sorunları işleyebildiği ölçüde sağlamlığını daha da pekiştirmektedir. En genel anlamda Mandel'in çabasını bu tanımlama çerçevesine yerleştirebiliriz: Marx metinlerinin soyut kurgusunun yirminci yüzyıl somutluğunda kendini sınaması ve bu somutluktan beslenerek tekrardan soyutluğunu güçlendirmesi. Evet, Mandel açısından Marx'ın kapitalist üretim biçimine¹ yaklaşımının temel çerçevesi, bu somut durum karşısında zayıflamak bir yana güçlenerek varlığını pekiştirmiştir.

¹ Biz, çalışmamız boyunca kapitalist üretim biçiminin görüngülerini olabildiğince kriz ekseninde çözümlemeye çalıştık. Kriz teorileri özelinde bir çalışma yapıyor olsak da bu teörinin varlık kazandığı alan kapitalist örgütlenmedir. Bu noktada, kapitalizmin oluşum ve gelişim tarihi önemini duyurmaktadır. Bu tarih üzerine yazılmış ve yazılabilecek birçok metnin varlığı ve olabilirliği yanında iki ufuk açıcı çalışmayı anmak istiyoruz. Maurice Dobb'un *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler* ve Fernand Braudel'in tarihsel gerçekliği hayret uyandıracak bir cüretle kuşatma tutkusunun ürünü olan *Maddi Uygarlık* çalışmaları, kapitalizmin doğasını kavramak adına anılmayı fazlasıyla hak ediyor kanısındayız.

Bir başka görüş açısına göre; soyut tutarlılık ile somut görüngüler kümesi çelişkili bir görünüm sergilemektedir. Özellikle Luxemburg ve genişletilmiş yeniden-üretim çözümlemesi buna işaret etmektedir. Luxemburg açısından genişletilmiş yeniden-üretim matematiksel açıdan işleyebilir görünse de somut durumda bu işlerlik olası değildir. Bu doğrultuda, kapitalist birikim dinamiği kendi içsel çerçevesinde devamlılık açısından problemlidir ve her ne kadar soyut gösterim bunun kendi içinde olabilirliğini kanıtlamaya çalışıyor olsa da tarihsel somutluk, birikim ve devamlılık için dışsal bir pazar alanının gerekliliğine işaret eder. Aslında soyutla somut arasındaki ilişkinin eksikliğine yönelik bu tür bir eleştiri Luxemburg'u Marx'ın özsel yaklaşımından ayırmamaktadır. Diyebiliriz ki, Marx'ın temel yöntemi olan soyut kurgu ve tarihsel görünümün karşılıklı devinimi ilkesi Luxemburg tarafından da benimsenmiştir ancak 'emperyalizm' olgusu tarihsel görünüm açısından yeni bir açıklama gücü doğurmuştur.

Soyut/somut bağı ekseninde Tugan-Baranovsky genişletilmiş yeniden-üretimin soyut işlerliğini sistemi tanımlamada temel araç olarak belirlemiştir. Bu açıdan Marx'ın tarihsel gelişimle ilişkili olması gereken soyut kurgusunu tek yanlı bir ele alışıla kendi soyutluğunda işlemiştir. Hilferding ise kurgudan daha çok yeni görüngülerin işlevleri üzerinde yoğunlaşmayı benimsemiştir. Anonim şirketlerin varlığı, banka ve sanayi işbirliğinin belirginleşmesi, tekelci şirketlerin oluşumu ve benzeri görüngüler ile soyut kurguyu ele almıştır. Bu doğrultuda Hilferding'in birikimin dinamikliği sonucu oluşan yeni görüngülerden hareketle kapitalist üretim biçimini çözümlemeye yöneldiği söylenebilir.

Sweezy ekseninde soyut kurgu ve görüngüler bütünü farklı bir şekilde işletilmektedir. 'Serbest rekabet' döneminin görüngüleriyle ilişkili olan Marx metinleri ve çağımızın 'tekelci' üretim görüngüleri Sweezy açısından sistemin soyut kurgusunda, bu görüngüsel farktan kaynaklanan kimi değişimleri beraberinde getirmelidir. Özellikle Marx metinlerindeki 'azalan kâr oranı eğilimi' ekseninin, 'tekelci' görüngüler evresinde 'artan artık' kavramıyla dönüştürülüyor oluşu farklı bir Marx çözümlemesine işaret ediyor olabilir. Burada bilgilimsel bir tartışmaya yönelebiliriz. Sıkça vurguladığımız öz-görüngü birlikteliği ve karşıtlığı ne zaman ve ne ölçüde görüngülerin özü

dönüştürmesine yol açacaktır? Kapitalist gelişim çizgisinin ana hatları bu gelişimin tarihsel boyutunda oluşabilecek farklılaşmalardan ne ölçüde etkilenmektedir ya da etkilenir mi? ‘Serbest rekabet’ dönemi ya da ‘tekelci’ aşama, sermaye birikiminin doğası ve sermaye-emek karşıtlığına yönelik yapısal bir dönüşümü zorunlu kılar mı?

Marx’ın temel ilkelerinin dönüştürülebilir olmasının tek koşulu bizce, farklı bir üretim biçiminin varlığı ile ilişkilidir. Temel yaklaşım dışarıda tutulduğu ölçüde dinamik sürecin, doğası gereği ortaya koyacağı farklı görüngüler mutlaka değerlendirmeye yeni açılım olanakları katacaktır. Marx’ın ilkesel özünün kalıcılığının kabulü ekseninde tarihsel görüngülerle kurduğu ilişki doğallığı ile ‘geçmiştir’. Ama bu ‘geçmişlik’ Marx’ın sorunu olmasa gerek. Herbir teorik kurgu belirli bir tarihsel görüngüler kümesiyle ilişki içinde varolur ve zaman kısıtı, düşünürün dışsal sınırını belirler. Bu dışsal zorunluluk, Marx açısından soyut kurgusunun içsel yaratıcılığı ve öngörüsül zenginliği bağlamında zorunluluk olmaktan çıkmıştır ve ilkesel boyutta kapitalist üretim biçiminin en genel evrim uğraklarını tanımlama boyutunda işlevselliğini korumaktadır.

En genel haliyle, kapitalist üretim biçimi ve bu biçimin devamlılığının güvencesi olan sermaye birikiminin sürekliliği ekseninde Marx’ın soyut yaklaşımının onu izleyen düşünürlerce de işlevsel biçimde kullanıldığını belirtebiliriz. Bunun yanında tarihsel görüngülerin tam da sistemin doğasından kaynaklanan hızlı dönüşümü, görüngülerin yorumlanması ve soyut kurguyla ilişkilendirilmesi boyutunda farklılıklara kapı aralamaktadır. Ayrıca dinamik süreç, Marx metinlerinde vurgulanan gelişmelerin daha az ya da daha çok önemli hale gelmesine de yol açmaktadır. Bu nedenle Marx’ı izleyenler, kendi kurgularınca önemli savları sistemin işleyişi ekseninde ön plana çıkarma eğilimindedirler. Kriz oluşumu özelinde bu önem vurgusunun nasıl işlediğini göstermek anlamlı olacaktır². Ancak bundan önce sistemin varlığı ve kriz dinamiğinin kavranışı üzerine yorumda bulunmaya çalışacağız.

² Kriz teorilerinin gelişim seyrinin betimlenmesine yönelik bazı metinleri anmak yerinde olacaktır. Bu çerçevede Bernard Rosier’in *İktisadi Kriz Kuramları* çalışması belirtilebilir. Anwar Shaikh’in *Bunalm Kuramlarının Tarihine Giriş* çalışması özellikle vurgulanmaya değer. Yine bu ölçekte değerli bir çalışma olan Erik Olin Wright’ın *Marksist Birikim ve Bunalm Teorisinde Almaşık Perspektifler* metni anılmalıdır. Ayrıca özel bir coğrafyada belirli bir döneme ilişkin krizi inceliyor olsa da kriz teorilerinin gelişimini bu incelemeden ayrı tutmayan Melda Yaman Öztürk’ün *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi* çalışması teorik gelişim bütününe kavranması için yararlı olabilir.

Önceki sayfalarda vurgulandığı üzere tarih boyunca belirginlik kazanan her bir üretim örgütlenmesi tarihsel bir özelliğe sahiptir. Böylesine bir tarihsel olma durumu doğası gereği; sistemlerin ortaya çıkışı, gelişimi ve sonlanışını tanımlamaktadır. Bu sürecin mutlak olarak birbirini izlediğini söylemek abartılı olacaktır. Öyle ki, kapitalist üretim biçimi belirginlik kazanmasından bu yana dünya genelinde büyük ölçekte yaygınlığa ulaşmış olsa da ‘geri’ üretim biçimlerini tam olarak dışlayamamıştır. Ancak bu gelişim diğer bir açıdan sistemin varoluşuyla da ilişkisiz değildir. Sistem kendi iç pazarı çerçevesinde tüm ‘geri’ üretim biçimlerini dönüştürebilir olsa da dış pazar ekseninde bu ‘geri’ üretim alanları belirli ölçüde sistemin dinamik yapısının devamlılığı açısından yararlı görünmektedir. Aslında böylesine bir ikili gelişim hattı yani bir tarafta sınırları az çok belirli bir iç pazar ve buradan türeyen sermaye birikimi dinamiği diğer tarafta ise bu dinamiğin devamlılığı açısından işlevsel kılınabilecek, dinamizmden uzak görece durağan dış pazarların sermaye birikiminin gerekliliklerine bağımlı kılınması süreci, kriz oluşumu ekseninde bizlere birbiriyle ilişkili iki alan sunmaktadır. Bu açıdan kriz olgusu iç pazar ekseninde yorumlanabileceği kadar uluslararası bir çerçevede de incelenebilir.

Kapitalist gelişimin olgunlaştığı bir ülke, sermaye birikimi sürecini ve bu süreçte saklı bulunan kriz evrelerini sadece kendi iç pazarı ekseninde sınırlayamamaktadır. Birikim dinamiğinin kontrol edilemez hızı ve bu hızdan doğan zorunluluklar kümesi, sistemi olabildiğince her ekonomik bölgenin kullanımına karşı açık ve hassas kılmaktadır. Bu açıdan dünya ölçeğinde kapitalist üretim biçiminin en genel kriz görüngüsünün gelişmişlik/azgelişmişlik ayrımında kendini açığa çıkardığı savında bulunabiliriz. Eğer ki krizi, zamanın özelleşmiş bir anına indirgemeyip yapısal bir görünüm ve geniş bir zaman boyutu altında belirlemeye çalışırsak işaret edilen bu özsel gelişim farklılıkları kriz belirtileri kümesine dahil edilebilir.

Buradaki sav, kriz belirlemede bulunmak için zorunlu olarak iç pazar ekseninde; üretim hacmi, istihdam ve yatırım düzeyindeki büyük ölçekli azalışları gözetmenin ötesinde daha genel ve sürekli biçimde birbirleri üzerinde etkili olan gelişme dinamiği ile azgelişmişliğin diyalektiğini yapısal bir sorun olarak belirleme yönündedir. Kısacası; sistemin krizini, anlık süreye ve dar bir coğrafyaya hapsetmeyip genel görünümün

kendisinden türetmektir. Sözelimi, az gelişmiş bir ülkenin biriken borçlarını ödeyememe sorunuyla başlayabilecek olan reel üretim alanının daralma sürecini kriz biçiminde betimlemekten daha çok, öncesinde bu soruna yol açan nedenler toplamı dinamiğinin kendisini kriz olarak tanımlamaya çalışmak savımızın uluslararası ölçekteki eksenine işaret eder.

Bu çerçevede, coğrafi bir daraltma kriz oluşumunu incelemek adına daha elverişli ve sınırlı bir alana neden oluyorsa da sistemin devamlılığı açısından işlevsel olan ‘geri’ bölgelerin de bütünlüklü olarak yapısal ölçekte sistem ve kriz değerlendirmesine dahil edilmesi gerekmektedir.

Şimdiye değin çalışmanın temeli, olabildiğince, iktisadi görüngülerin ilişkisi³ üzerinden tanımlanmaya çalışıldı. Bu yaklaşım belirli ölçüde, sürecin genel tanımlanışının özel bir alanla sınırlanıp anlamlandırılması hedefiyle ilişkili olmasının sadeliği yanında

³ İktisadi görüngüler ve bunların kriz süreciyle ilişkilendirilmesi, çalışmamızın en temel amacı olarak belirse de bütünüyle meta üretiminin odağında yer alan canlı emek etkinliğinin meta üretimi boyunca nasıl konumlandığı ve bu konumlanmanın yıkıcılığı/yaratıcılığı incelenmeye değer görünüyor. Bu inceleme başka bir çalışma için derinlikli bir alana işaret ediyor olmakla beraber *yabancılaşma* kavramını giriş niteliğinde de olsa tanımlamayı yeğliyoruz. Bu kavram özellikle Marx’ın gençlik çöşkunluğunun ürünü biçiminde yorumlanabilecek *1844 Elyazmaları*’nda kendini duyurur. İnsan ve onun ürünü olan nesne arasındaki uyumun en belirgin biçimde uyumsuzluğa evrildiği kapitalist üretim örgütlenmesinde, değerlendirme sürecinin metalar üzerinden gözetilmesinin ilkesel olabilecek sonucu kendini açığa çıkarır: “... İnsanların dünyasının *değersizleşmesi*, nesnelerin dünyasının *değer kazanması* ile orantılı olarak artar... (Marx, 1993b: 140).” Marx’ı izleyecek olursak insanal (insana ilişkin) etkinliğin yabancılaşması birbiriyle bağlantılı olarak şöyle ifade edilebilir: İşçinin üretmiş olduğu ve üretmiş olduğu ölçüde sahipliğinden daha fazla uzaklaştığı nesne yani *emek ürünü* ile ilişkisi durumunda yabancılaşma, işçinin olan ürünün onun ürünü değilmiş gibi karşısında ulaşılamaz bir güç olarak konumlanmasından türer. Üretimin olabilirliği *üretim eylemini* gerekli kılacağından yabancılaşma bu eylemin kendisinde de anlam bulur. Üretim etkinliğinde bulunan işçi, kendine ilişkin olmayan yabancı etkinlik olarak üretim sürecinde konumlanır. İşçinin *kendine özgü* fizik ve entelektüel enerjisi kendisiyle ilişkili olmaktan çıkar ve ondan bağımsız, onun kendisine karşı yöneltilmiş bir etkinlik olarak belirir (Marx, 1993b: 144). Ayrıca insan, kendine özgü olan bilinçli yaşamsal etkinliğinden ötürü *cinsil varlık* biçiminde varolur. İnsanın *cinsil varlık* oluşu, kanıtlarını, nesnel dünyanın işlenip dönüştürülmesi ile ortaya koyar. Çalışmanın amacı bu durumda *insanın cinsil yaşamının nesneleşmesidir*. İnsanın kendi bilincindeki yaratım etkinliği dışında etkin olarak dış dünya üzerindeki yaratıcılığı, kendisini, yaratmış olduğu bir dünyada seyretme olanağını doğurur. Ancak yabancılaşmış emeğin varlığı insandan nasıl kendi emek ürününü alıyorsa belirtilen *cinsil yaşamı* da çekip alır (Marx, 1993b: 146, 147). Kısacası insanın hem ilişki içinde olduğu insanlarla hem de doğayla bir bütün oluşturan üretim etkinliği başkası adına gerçekleştirdiğinden araçsallaşmıştır ve bu ölçüde özgür bir etkinlik oluşunu yitirmiştir. Kuşkusuz başkası adına çalışan işçinin yabancılaşması, işçinin çalışması ölçüsünde varlığını sürdüren üretmeyen kişinin de yabancılaşmasına kapı aralar (Marx, 1993b: 153). Ancak bu yabancılaşma durumu *praksis* olgusuna davetiye çıkarır. Toplumsal örgütlenmenin bütünü içinde sadece işçi sınıfının eyleyen, dönüştüren etkinliğine bağlı olarak yani sınıfın özne rolüyle toplumu dönüştürmesi koşuluyla tüm bu yabancılaşma süreçleri aşılmış olacaktır. Yabancılaşma olgusunun sınırlı bu açıklanışını ayrıntılı kılmak için *1844 Elyazmaları* bütününe ve özellikle *Yabancılaşmış Emek* metnine yönelmeyi okuyucuya önerebiliriz: (Marx, 1993b: 138-153).

yöntemsal bir tek taraflılık kısıtını da beraberinde getirmektedir. Bu tek taraflılığın aşılmasına yönelik hem sistemin doğasını hem de kriz olgusunu kavrama açısından önemli olan ‘insan öznesinin’ etkinliği vurgulanmaya değer. Doğallığı ile çalışmanın belirli bir ölçekte çerçevelendirilme zorunluluğu bizi daha çok metaların üretimi ve yeniden-üretimine çelişik doğasıyla ilgilenmeye koşulladı. Oysa ki herbir meta üretimi bu metayı üreten canlı öznelerin sınıfsal yapılarının ve bilinçlerinin de belirli ölçüde yeniden-üretimine işaret etmektedir. En genelde bu bilinç belirlenimi üretim sürecindeki konumlanış ile ilişkilidir. Sistemin değişim-değeri eksenindeki üretim örgütlenişi değerinde içerili olan artı-değeri çoklaştırmayı temel güdüleyici olarak belirlediğinden yaşamın herbir alanı ve çalışmanın, emek sürecinin tüm doğallığı bu güdüleyici etken ile sınırlandırılmıştır. Bu sınırlandırma, varoluş temelinde öznelerin sınıfsal konumlanışlarını iradi tutumu dışlayacak güçte belirlemeye yeter görünmektedir.

Değer üretimi temelinde, sermayenin kendi kendini değerli kılma uğraşı ‘metalar’ ekseninde olmayıp doğrudan ‘insan ilişkileri’ ve ‘canlı emeğin’ etkinliği ile anlam bulur. Sermayenin değerlenmesinin meta görünümünün gerisinde yer alan bu metayı vareden canlı emek sürecinin ‘canlılığı’ öznelerin bilinç oluşumunda etkili bir faktördür. Bu ele avuca zor sığabilecek canlı bilinç ögesinin sistemin varoluşuna ve krize yönelişine etkiye bulunduğunu saptayabiliriz. Sermaye birikimi her ne kadar şeylerin birikimi ile ilişkili görünse de bunlar kendi kendilerine hiçbir şeyi yeniden varedemez. Bu varetmenin gereği olan emek süreci, işaret edildiği üzere belirli bir tarihsel özellik taşıyan sermaye-emek ayrışması temelinde belirgin bir üretim örgütlülüğü ile çevrelenmiştir. Bu örgütlülüğün belirgin biçimde karşı karşıya konumlandığı canlı özneler yani kapitalist sınıf ve bir bütün olarak işçi sınıfının sürekli ilişkisi, meta üretiminin kendi nesnelliği ile bağlantılı olan kriz dinamiğine ek olarak ‘canlı’ bir kriz dinamiğine işaret edebilir. Bu açıdan, ele almaya çalıştığımız kriz görüngülerine sermaye-emek temelinde beliren gerilimleri de ekleyebiliriz. Krizin nedenlerini sürekli olarak sermayenin birikim mantığı ile ilişkilendirdiğimiz anımsanacak olursa krizin sonucunun da sermaye sahiplerince ödenmesi gerekli görünmektedir. Doğallığı ile kriz, sermaye grupları arasında özellikle yetersiz örgütlülükte olanlar için yıkıcı olmakla beraber bu yıkıcılık en şiddetli biçimde işçi sınıfına yönelik olmaktadır. Belirli ölçüde meta üretiminin krizi, yeni bir canlanmaya kapı aralıyor olsa da bu daralma-genişleme

zorunluluğunun yıkıcılığını doğrudan yaşayan emekçi kitlelerin etkilenen bir ‘nesne’ olmaktan çıkıp etkileyen bir ‘özne’⁴ olmaları durumunda krizin içeriğinin capcanlı bir karakter kazanacağı açık olsa gerek. Özcesi, şeylerin krizi aslında insani bir krizdir ve öznelerin tahammül sınırının aşılması sonucunda kriz, aslında tam da özüne döner: iktisadi olduğu kadar sosyal bir kriz.

Krizi kavrama açısından hem mekansal boyutun genişletilmesini hem de ‘şeylerin’ daralma-genişleme seyrinin yanında öznelerin bu seyrirde alacakları politik tutumun, birikim dinamiğini kısıtlayıcı ve hatta bu tutumun şiddetli boyutta olması halinde yıkıcı etkilerini krizden bağımsız düşünmemek yerinde olacaktır. Buna ek olarak kriz ve sistem işleyişini bütün olarak görmeye yönelik ilginç bir karşılaştırmaya başvurulabilir.

Sistemin yapısal eğilimi ve kriz ilişkisi bağlamında bu bütünün anlamlandırılması çerçevesinde benzeşim yoluna başvuracak olsak insan bedeni ekseninde hastalık ve kriz dinamiğine dikkat çekilebilir sözgelimi. Hasta ve sağlıklı olan bir kimse belirli bir zaman aralığında bu gelişimi krizlere tutularak görünür kılar. Ancak şiddetli sarsıntılara neden olan kriz, kendini açığa vurmaya da kişinin sağlıksızlığı yapısal bir görünüm sunar. Belki de ilk sorun krizin olup olmayacağından daha öte kişinin/sistemin sağlıksızlığının belirlenmesi çerçevesinde olmalıdır. Bu açıdan kriz, sadece hastalığın boyutu ve ciddiyeti konusunda gösterge sunacaktır. Hastalığın doğasından türeyen kriz ve onun şiddetli yansımaları bize, kriz üzerine değil de daha çok hastalığın üzerine odaklanma gereğini duyurur. Çünkü krizin boyutu ve ciddiyeti hastalığın yapısından türemektedir. Olsa olsa krizin kendisini ortaya koyması hastalık kuşkularının giderilmesine yardımcı olabilir. Bu açıdan hastalığın çözümlenişi oluşan/ oluşabilecek krizin de çözümlenmesini içerir diyebiliriz ya da bütünü görmezden gelmeden krizi incelemek hastalığın kavranmasında yararlı olabilir.

⁴ Burada bu ‘özne’ olma durumunun etkinliğine ilişkin dikkate değer bir belirlemeyi alıntılanmak gerekecek. Duncan K. Foley’e göre “*Kapitalizmin nihai krizi, insani ve tarihsel bir dönüm noktası olması itibarıyla, çok da kredi veya toplam taleple ilgili teknik bir sorun değildir. Kapitalizmin nihai krizi aslında, kapitalizmin kendisinin, toplumsal üretimin kitlesel güçlerini toplumsal amaçlara yönelik olarak konuşlandırabilecek teknik bilgiye ve özgüvene sahip bir insan kitlesini ortaya çıkardığında baş gösterecektir* (Foley, 2010: 207).”

Buradan ekonomi alanına geçerse sistemden yeniden-üretim süreci (hastalık) ile kriz dinamiği ilişkisi bir bütünlüğe işaret eder. Her ne kadar kriz oluşumu dışarıda tutularak mutlak anlamda yeniden-üretim süreci incelenirse dahi bu bütünlük, incelemenin belirli bir evresinde kendisini duyuracaktır. Bunun yanında, yeniden-üretim sürecinin karmaşıklığı ile yola koyulmak bütünlüğün yakalanması açısından işlevsel olacaktır.

Bu yaklaşım, incelemeye çalıştığımız düşünürlerce belirli ölçülerde paylaşılmaktadır. Genel olarak tümü, öncelikli çözümleme alanı olarak sermaye birikiminin doğası ve üretimin gelişimi üzerinde durmuşlardır yani benzeşim yoluyla bunun karşılığı olarak belirlediğimiz hastalık, öncelikli ilgi alanları olmuştur. Hatta Luxemburg daha da ileri giderek yeniden-üretim çözümlemesi için kriz dinamiğini dışarıda tutma gereğine işaret etmiş ve yeniden-üretim kendi gelişiminin nihai olarak bir sınıra dayanacağı ve sistemin iflasının/krizinin bu sınır ekseninde belireceğini vurgulamıştır. Özellikle Marx'ta bu bütünsel yaklaşım en genel biçimiyle karşımızdadır. Kendisinin, üretim biçiminin yapısal eğilimlerini çözümleme uğraşı bir bütün olarak hastalığın ve buradan türeyen kriz belirtilerinin anlaşılmasında işlevsel bir rol üstlenmiştir. Kısacası diyebiliriz ki, sistemin gelişim eksenini, yapısal bozuklukları çerçevesinde değerlendiriyor olmak dolaylı yoldan krizi anlamaktır. Kuşkusuz krize vurgu yapıyorsak bu da, yapısal sorunların varlığına göndermede bulunur.

Bu açıdan, sistemin işleyiş karakteri ve kriz oluşumu arasında bu oluşuma zemin sunacak araçlar tanımlanabilir. Sistemin deviniminden ayrılmaz bu araçları çalışmamız ekseninde saptamamız gerekirse: Rekabetin koşullayıcılığı altında daha ucuza ve daha fazla meta üretimi zorunluluğu ve bunun, değişmeyen/değişen sermaye ilişkisinde değişmeyen sermayeyi değişen sermayedeki gelişime oranla çok daha fazla artırmaya bağlı olarak organik bileşimdeki artış: eğilim olarak azalan kâr oranı. Üretim kararlarının birbirlerinden bağımsız öznelerce belirleniyor olması ve sistemin üretim ve dolaşım alanları çerçevesinde 'planlamadan' yoksun oluşundan türeyen hem kesim içinde hem de kesimler arasında üretici etkenlerin yanlış dağılımı: orantısızlık. Dinamik yapının devindiricisi olan birikimin, sadece ve sadece sermayenin değerlendirilmesi

ekseninde gözetilmesi ve artı-değer çoklaştırma çabasının kitlelerin tüketimini/gereksinimini sınırlaması: eksik-tüketim⁵.

Bu üç olgu; sistemin varoluşu ile, oluşabilecek kriz arasında bir ara halka işlevi görmektedir. Bu belirleme şöyle bir soruya da kapı aralamaktadır: Doğası gereği kapitalist üretim biçimi hem azalan kâr oranı hem orantısız biçimde dağılan üretici etkenler hem de kitlelerin sınırlanan tüketimine oranla fazlalaşan üretim hacmiyle tanımlanıyorsa sözgelimi, neden azalan kâr oranının şu aşamasında değil de farklı bir aşamasında ya da eksik-tüketimin neden şu ölçeğinde değil de bu ölçeğinde kriz kendini duyurur? Ya da soru/sorun gerçekten bu şekilde mi ortaya konmalı? Değil dünya ölçeğinde, sınırlanmış bir coğrafi bölgede dahi onlarca değişkenden türeyen birikim dinamiğinin, bu değişkenlerin belirgin eğilimleri olarak tanımlanan üç olgudan hareketle krizle ilişkilendirilmesi genel bir değerlendirme olarak görülse de bu çoklu değişkenler kümesinden özelleşmiş bir ‘ana’ ilişkin ‘şimdi kriz olacak’ belirlemesine varmak dinamik süreci belki de kendi içinde kısırlaştırmaya yol açacaktır. Sürecin önüne geçilemez devinimi bir ‘eğilim’ olarak ilişkileri tanımlamaya daha uygun görünmektedir. Yoksa tekrardan benzeşimi hatırlamak gerekirse, doktordan hastanın ne

⁵ Çalışmamız süresince Marx’ın birikim dinamiği/kriz bağı yaklaşımını ve Marx sonrası düşünürlerin belirlemelerini azalan kâr oranı, orantısızlık ve eksik-tüketim ekseninde ortaya koymaya çalıştık. Bu eksenin dışında, kriz oluşumuna yönelik açıklamalarda vurgulanan ‘kâr sıkışması’ yaklaşımını anmak yerinde olacaktır. Wright’ın tanımlamasıyla kâr sıkışması yaklaşımına göre, ulusal gelirden işçilere ve sermaye sahiplerine düşen pay sınıf savaşımının belirleyiciliği temelinde anlam bulmaktadır. Üretkenlik artışını aşan ücret artışlarının işçiler tarafından sahiplenilişi sömürü oranı ve dolayısıyla kâr oranında azalmayı beraberinde getirecektir. Kârlarda azalış yatırımları geriletecek ve sonuçta kriz kendini ortaya koyacaktır. Sürecin dinamik oluşuna bağlı olarak kriz sonucunda yedek sanayi ordusunda beliren artış işçi sınıfının pazarlık gücünde bir azalmaya yol açacak ve kârlı birikim koşulları onarılacaktır. Bu durumda geçici de olsa kapitalist sınıf kâr sıkışması durumundan kaçınmış olacaktır (Wright, 2009: 202). Bu tanımlamaya ek olarak öncesinde andığımız sembolik ilişkilerden hareket edilecek olursa Shaikh’in bu yaklaşıma yönelik eleştirisini belirleyebiliriz. Shaikh’e göre ‘...*, Marksist bunalım kuramının “kâr sıkışması” versiyonunu tanımlayan, tam tamına π/W ’nin, kuramsal olarak S/V ’nin bir göstergesi olarak kabulüdür* (Shaikh, 2009: 164).” Yani sorun, kâr/ücret oranı ile sömürü oranının eşleşip eşleştirilemeyeceği noktasında beliriyor. Shaikh’e göre bu teoriyi savunanların tümü artı-değer oranını yani sömürü oranını net işletme gelirinin tüm ücretlere oranı (π/W) ile özdeş kabul eder (Shaikh, 2009: 168). Artı-değer toplamından satış masrafları, vergiler gibi giderlerin çıkarılması ile net işletme gelirine ulaşılır. Bu nedenle satış masrafları ve dolaysız vergilerin hızla yükseldiği göz önüne alınırsa π/W oranı S/V oranından daha küçük olacaktır. Dolayısıyla kâr/ücret payındaki gözlemlenmiş azalış, sömürü oranında varsayılan bir azalıştan türetmek hatalıdır (Shaikh, 2009: 168). Wright açısından başka bir eleştiri de sınıf savaşımı ve ücret ilişkisinin verili kapitalist örgütlenmeden bağımsız ele alınmaması gerektiği yönündedir. Ona göre sınıf savaşımına yapılan mutlak vurgu üretimin doğasından türeyen çelişkileri geri plana itmektedir. Kuşkusuz ücretler konusundaki savaşım iktisadi krize bir etken oluşturacaktır ancak önemli olan sınıf savaşımını, üretim sürecinin maddi ilişkileri bağlamında diyalektik bir biçimde çözümlemeye dahil etmektir (Wright, 2009: 204). Bu kısa anlamlandırmaya ek olarak kâr sıkışması yaklaşımının hem sunumu hem de eleştirisi için ayrıca bkz. (Yaman-Öztürk, 2008: 60-71).

zaman, ne şiddette ve ne süreyle krize gireceğini bize net olarak tanımlamasını istemek tıp biliminin görece daha tanımlanabilir değişkenleri çerçevesinde dahi olası olmasa gerek.

Eğer ki sistemin işleyişi genel ilişkiler ekseninde tanımlanabilir görünüyorsa, bu ilişkilerin eğilimi çerçevesinde özellikle kapitalist üretim biçiminin salt ‘iktisadi’ yönünün gelişimi ve çelişik doğasının ortaya konması açısından Marx’ın çözümleme zenginliği işlemeye çalıştığımız diğer düşünürlere oranla daha kapsayıcıdır. Özellikle sermaye birikiminin doğası ve bu doğanın sermaye-emek ilişkisi temelinde çözümlenişi en genel anlamda sistemin özüne yönelik açıklamaları içinde barındırmaktadır. Sermayenin salt sermaye olarak varlık kazanması ve bunu devam ettirmesi için hem kendi türdeşlerine hem de karşıt konumda olan emek öznesine karşı tutumunun bitimsiz devinimi, artı-değeri çoklaştırma uğraşı ve bunun gerekliliğine yönelik bütün üretici güçleri olabildiğince eskisine oranla daha verimli kılma çabası, buradan türeyen makineleşme ve bunun yedek sanayi ordusu ile diyalektik bağı, ayrıca bu sürecin, her ne kadar artı-değer sömürüsü artırılmaya çalışılsa da değişmeyen sermayedeki yığılmaya bağlı organik bileşimdeki büyüme ve kâr oranında azalma biçimindeki görünümü, kâr oranının üretim ölçeğinin ayarlanmasında temel belirleyici etken olması ve yatırım kararlarının bu doğrultuda alınmasından ötürü geniş kitlelerin yaşamsal gereksinimleri ile yığılan meta kitlesi arasındaki uyumsuzluk, dinamizmin kontrol edilemezliği nedeniyle her şeyin tüketilebilirliği ölçüsünde değerlendirilmesi sonucunda doğanın geri dönüşümü zor olabilecek yıkımı, kolektif gelişimin sonucu olan muazzam bilgi birikiminin herhangi bir kapitalistin kendi dar birikim tutkusuna bağımlı kılınması, işte bütün bunlar salt ‘iktisadi’ gelişim ölçeğinde, Marx’ın evreninden türetebileceğimiz tarihsel gerçeklikle pekişmiş sistemin özgün gelişim göstergeleridir.

Marx özelinde; kâr oranı azalışı, üretici güçlerin üretim sürecine dağılımında görülen oransal bozukluklar ve kitlelerin gereksinimlerinin kısıtlanması sistemin işleyişinin sonucu olduğu kadar sistemin işleyebilmesinde neden rolü de üstlenmektedir. Bu mekanik olmaktan uzak belirlemeyi açarsak, sözgelimi kâr oranı azalışı temelinde, sistemin birikim hızı organik bileşimde nihai olarak bir artışa yol açacağından sonuç olarak kâr oranının azalması gündeme gelecektir. Ancak devinimin sürekliliği

çerçevesinde bu kâr oranı azalışı her bir üretici firma için aynı etkiyi göstermeyecektir. Birçok firma bu durumda üretim sürecinin dışına atılacak ve büyük sermaye grupları için yeni değerlendirme alanları oluşacağından bu azalış belirli ölçüde tekrardan devinime neden olacaktır. Bu akıl yürütmeyi oransal ilişkiye de taşıyabiliriz. Birikimin sürekliliği ve rekabetin buna eşlik etmesine bağlı olarak belirli bir anda bu etkenlerin sonucunda üretici güçlerin dağılımında görece bir oran oluşabilir. Ancak eşitsiz gelişim bir ölçüde dinamizme güç kattığı için ve her zaman daha fazla artı-değerin gözetilmesi sonucu oransal ilişki tekrardan bozulacak ve sonuç görünümündeki bu orantısızlık bir yere kadar sistemin işleyişine hız katacak bir neden işlevi görecektir. Üretim biçiminin varlığı açısından eksik-tüketim olgusu da hem sonuç hem nedendir. Birikim amacıyla artı-değeri çoklaştırma ve bunun ücretler üzerindeki sınırlayıcı etkisi eksik-tüketim sonucunu beraberinde getirecektir. Ancak yine bu eksik-tüketime yol açan artı-değer/ücret ilişkisinin varlığı tekrardan birikimin koşullayıcısı olacaktır. Tümüyü bu olgular, sistemin çelişik yapısından türemekle beraber, bu çelişik yapının devinimi için tekrardan işlev görmektedir.

Bu doğrultuda her ne kadar Marx, adım adım kriz sürecini betimlememiş olsa da ve göstermeye çalıştığımız çoklu nedenler/sonuçlar kümesi sistemin anlık krizine işaret etmiyorsa da bu küme, sistemin varoluşunu tanımlama açısından yeterli bir görünüm sergilemektedir.

Bu görünümünden orantısal ilişkilerin önemini ön plana çıkaran Baranovsky, mutlak anlamda yeniden-üretim olabilirliği ekseninde bir konumlanış içindedir. Ancak orantısızlığın varlığı karşısında bunu engellemeye yönelik planlayıcı bir yaklaşımın gerekliliğinin belirtilmesinin, sistemin kendi iç bütünlüğünde ne ölçüde olası olabileceği tartışmaya açıktır. Ayrıca Baranovsky'ye göre üretimin kendi pazarını yaratıyor olması durumu üretim-tüketim uyumsuzluğunu dışlamaya yönelik bir belirleme olsa da üretim kitlesinin birebir tüketime konu olacağını savlamak güç olsa gerek. Hilferding'de çelişkinin varlığı temelinde oransal ilişkileri ön plana çıkarmaktadır. Üretim sürecindeki bilinç yokluğu ve buradan türeyebilecek düzenleyici bir güç gerekliliği Hilferding'in düşüncesinde yer almaktadır. Ancak sistemin işleyişi veri alındığı ölçüde rekabetin harekete geçirici etkisi ve her bir firma için geride kalmama zorunluluğu ister istemez

bütüne yönelik karar almayı dışlamaktadır. Burada Hilferding'in plan/anarşi karşıtlığını çözme noktasında nicel bir dönüşümü dışlayarak aslında ilişkilerin nitel bir dönüşümü gerektirdiğini belirtmesi bir noktada sistemin yapısal dönüşümüne kapı aralar gibidir.

Luxemburg Marx'ın yöntemsel zenginliğinden özellikle genişletilmiş yeniden-üretim kendi iç doğası içinde nereye varacağını tanımlama açısından yararlanmıştır. Bu yararlanma öncelikle genişletilmiş yeniden-üretim soyutluğuna ve somutla bağına yönelik bir eleştiriden temel almaktadır. Soyutluktan arınan genişletilmiş yeniden-üretim nereye, nasıl varır ve bu ilerleyiş kendi içinde nasıl bir çelişkiyi büyütür, işte Luxemburg'un düşünce eksenini! Bu açıdan Marx'ın yöntemsel zenginliğini özelleşmiş bir alanla sınırlayıp sistemin yazgısını belirlemeye çalışmak işlevsel görülebilir. Tanımlanmış olduğumuz üzere yeniden-üretim sınırı ve krizi, gerçekleşme sorununu aşmak için gereksinim duyduğu dış pazarların sınırıyla çizilmiştir. Geri ekonomilerin sermaye birikimi için yeni olanaklar sunması ve 'emperyalizm'in bu zorunluluktan türemesi Luxemburg'un düşüncesi açısından ufuk açıcı bir belirleme olabilir. Doğallığı ile Marx'ın sömürgecilik tarihine yabancı olduğu söylenemez. Ancak yirminci yüzyılın başlarında bu ilişki biçimi daha yoğun ve derinlikli bir görünüm kazanmıştır diyebiliriz. Bu görünümü hem sistemin doğası hem de krize yöneliş ile ilişkilendirme konusunda Luxemburg aydınlatıcı bir rol üstlenmiştir.

Sweezy, Marx'ın zenginliğini eksik-tüketim/kriz bağlamında çözmeye yönelmiştir. Kendince Marx'ı eksik-tüketimci bir kriz teorisyeni rolünde görmüştür ve ona göre, Marx'ın eksik olan bu alana ilişkin yaklaşımları tamamlanabilir olsaydı eksik-tüketim, krizleri çözümlemede eksen rolü oynayacaktı. Bu boşluğu doldurma çabası, kâr oranının azalma eğilimi ve orantısızlığı görmezden gelmeksiniz, Sweezy'yi eksik-tüketimin mantığını açıklamaya yöneltmiştir. Burada özelleşmiş bir kriz nedeninin incelenişi ile karşı karşıyayız. Matematiksel yaklaşımla da gösterildiği üzere tüketim talebi tüketim malları çıktısının gerisinde kalmaktadır. Bu belirleme, Marx'ın kitlelerin gereksinimlerinin sınırlandırılması ve üretimin bu sınıra bakmaksızın genişlemesi yaklaşımını teknik açıdan betimleme konusunda işlevseldir. Ancak Mandel'in karşı çıkışı hatırlanacak olursa Sweezy'nin varsayımına göre, üretim araçları çıktısı ile tüketim malları çıktısının eş yönelimli arttığı belirlemesi çelişkili gibidir. Sistem

birikime yönelik işliyorsa ve bunun nesnel temeli üretim araçlarının gelişimi ile belirleniyorsa üretim araçları çıktısındaki artış hızı tüketim malları çıktı artışına oranla daha büyük olacaktır. Yine de gelişim bu yönde olsa dahi eksik-tüketim olgusunun Sweezy'nin kendi varsayımları ekseninde oluşan görünümü, en azından bu olgunun belirgin kılınması ve gösterimi açısından işlevsel görünmektedir.

Ek olarak Sweezy, Luxemburg tarafından gerçekleştirme sorununun aşılması ve bu ölçüde krizin ötelenmesi konusunda ortaya konan dış pazarların talep edici rolü ve bunun artı-değerin paraya dönüşümüne yol açacağı yaklaşımına eleştirel bir tutum alarak, ihracatın sürekli tek taraflı olup olamayacağı konusunu ve buna kaynaklık edecek dış pazar talebinde belirleyici olabilecek artı-değer oluşumunun geri bölgelerde hangi koşullarda gerçekleşeceğini eleştirisinin çıkış noktası olarak belirlemiştir. Ayrıca ihracat ekseninde tek taraflı bir ticari ilişkiden öte ithalatın da kendini açığa vuracağını belirtmiştir. Bu durumda zaten talep sorunu ile boğuşan ve artı-değerin gerçekleşmesi için ihracatı çıkış noktası olarak belirleyen ülke, talep sorununu daha da belirgin kılacak olan ithalata bağlı ek mal fazlalığıyla boğuşmak zorunda kalacaktır.

Önceki sayfalarda vurgulanan soyut kurgunun genel geçerliliği ve zamana bağlı değişen/dönüşen görüngülerin bu kurguyla ilişkisi açısından Sweezy'nin, hem Marx'ı ele alışı hem de kapitalist üretim örgütlenmesinin yirminci yüzyıl özgüllüklerini belirleme uğraşı onun çalışmasını farklı kılan öğelerdir. Marx'ın belirli ölçülerde sermaye birikiminin evrileceği yöne ilişkin merkezileşme/yoğunlaşma belirlemesinin yirminci yüzyıl çerçevesinde daha da belirginlik kazanması ve bununla ilişkili olarak serbest rekabetin geri planda kalmasıyla bağlantılı tek elci üretim örgütlenmesinin ekonomik işleyişteki belirleyiciliği, yine bu gelişmelere koşut olarak 'artık' olgusunun artış eğilimi, sistem dinamiği ve bu dinamiklikten türeyebilecek kesintileri kavrama açısından tüm bu özgüllükler, Sweezy'nin yaklaşımında merkezi bir rol oynar.

Mandel, hem kapitalist üretim biçiminin doğası hem de bu doğaya içkin olan kriz olgusu açısından Marx'ın savlarını çağının tarihsel görüngü çeşitliliği ile bütünleme uğraşı içinde olmuştur. Yeni bir soyut kurgu geliştirmekten daha çok sözgelimi, kâr oranının azalış eğilimi ile kapitalist gelişme/daralma süreçlerinin uyumuna yönelik

soyut açıklamaları somut görüngülerle sınamayı benimsemiştir. Özellikle kriz dinamiği açısından bu dinamiğin tek nedenli bir açıklamadan öte çok nedenli bir etkenler kümesince belirlendiği üzerinde durması belki de Marx'ın yaklaşımını kavramak için daha işlevsel görülebilir. Kapitalist üretim biçiminin varacağı sınır tartışmasında Mandel, Luxemburg'dan ayrılır. Luxemburg'da merkezi bir konumda yer alan sistemin sınırı Mandel açısından geçerli olmakla birlikte bu sınır, öncesinde de vurguladığımız üzere Luxemburg'da tanımlanan biçimiyle dış pazarların tükenişinden değil sistemin üretici güçleri yetkinleştirme zorunluluğuna bağlı makineleşmeyi süreklileştirmesinden ve bunun artı-değerin kaynağı olan canlı emeği üretim sürecinden dışlamasından ötürü belirir. Bu açıdan sınır, 'dışsal' bir zorunluluktan daha çok 'içsel' bir zorunluluk olarak sisteme kendisini dayatır. Ancak bu sınır sadece sermaye açısından kısıta işaret etmektedir. Gelişmenin bu evresinde sermaye dışarıda tutulduğu ölçüde makineleşme süreci farklı bir örgütlenme çerçevesinde sınır olmaktan çok özgürleştirici bir rol üstlenebilir. Tümüyle Mandel, Marx'ın teorik kurgusunu tarihsel gelişimin ekseninde varetmeye çalışmıştır. Bu varetme uğraşının kriz bağlamında dikkate değer sonucu; sistemin, kitlelerin gereksinimlerini sınırlamasından ötürü tüketim düzeyinin geride kalmasının yanında en temelde, kapitalist gelişmenin değişmeyen sermayedeki büyümeyi koşullaması ve bunun organik bileşimi artırmasına bağlı olarak kâr oranının azalma eğilimine neden olmasıdır. Bu gelişme, kapitalist üretim biçiminin varoluşunun en doğrudan sorunu olarak belirmektedir..

Sonuç olarak, kapitalist üretim biçimi ve bu biçimde içerili kriz olgusu eksenindeki teorik gelişme, inceleyebildiğimiz ölçüde Marx'ın sınır çizgilerinin ötesine geçebilmiş görünmemektedir. İncelenen düşünürlerin belirli bir ölçüde Marx'ın yanlışlarını, çözümlemeleri aracılığı ile düzeltme isteği içinde oldukları anımsanacak olursa bu yargı, daha da anlamlı görülebilir. Öncesinde belirttiğimiz ölçüde Marx, özgün bir kriz sistematigi ortaya koymamış da olsa kapitalist üretimin dinamik yapısını, zengin soyutluğu temelinde işlemiş olduğundan ister istemez bu dinamik yapının görünümü olan kriz olgusunu dolaylı da olsa anlamlandırmıştır. Belki de bu anlamlandırmanın 'dolaylı' oluşu ve sistemin genel işleyişinin özel bir olgu ekseninde tekrardan çözümleşişinin çok katmanlılığı belirlemeyi/kesinleştirmeyi zorlu kılmaktadır. Bu zorluğu altetme çabası, Marx sonrası için incelemeye konu edilen düşünürlerce

sonuçlandırılabilmiş midir? Soruyu iki ayrı ekseninde yanıtlamaya çalışırsak yine öz-görüngü ilişkisine varırız. Soyut düzlemde sistem dinamiği ve kriz, Marx'ın kurgusundan öteye varamamış görünmektedir. Belirli ölçülerde kriz eğilimi görünümleri; özelleşmiş, teknik bir boyutta inceleniyor olsa da durum değişmemektedir. Görüngü ekseninde doğası gereği düşünceden bağımsız bir dönüşüm, gelişim söz konusu olmuştur ki bu, sıkça vurguladığımız dinamik yapının olmazsa olmaz bir sonucudur. Özellikle bu görüngü kümesi içinde 'tekelleşme', 'emperyalizm' ve 'üretim sürecinin tam otomasyona doğru evrilişi' çerçevesinde soyut kurguyu sağlamlaştırma ya da belirli ölçüde dönüştürme uğraşı dikkate değer. Ancak en genelinde Marx'ın soyut kurgusunun büyüğü bu görüngülerin çözümlemlerinde de dolaylı ya da doğrudan kendisini duyurmaktadır. Bu çerçevede Marx, çözümlemesinin genişliği ve sağlamlığı ölçüsünde aydınlatıcı olmaya devam etmektedir. Marx'ın, kapitalist üretim biçimini belirgin kılan değişkenleri bütünlüğü ile kavramaya yönelik büyük tutkusunu, sistemin işleyişinin doğal bir parçası olan kriz oluşumunun varlığına indirgemekten daha çok sistemin bütünü ekseninde belirlemek daha doğru olacaktır.

İncelenmeye çalışılan konunun çelişik doğasını çelişik bir belirlemeyle sonlandırabiliriz. Kriz oluşumunu da belirli ölçülerde içinde taşıyan Marx'ın kapitalist gelişmenin yönelimini belirlemedeki ısıltısı o kadar parlak görünmekte ki bu parlaklık, 'yönünü' arayan kimse için aydınlatıcı olabildiği gibi aydınlanan alanın enginliği nedeniyle de 'doğru yönün' bulunamama riskini içinde taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Braudel, F. (2004). *Maddi Uygarlık -Gündelik Hayatın Yapıları-* (Cilt I). (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- _____ (2004). *Maddi Uygarlık -Mübadele Oyunları-* (Cilt II). (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- _____ (2004). *Maddi Uygarlık -Dünyanın Zamanı-* (Cilt III). (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Clark, S. (2009). *Marx' ın Kriz Teorisi* (C. Atay, Çev.). İstanbul: Otonom Yayınları.
- Desai, M. (2009). *Marksist İktisat Teorisi* (N. Satlıgan, Çev.). Ankara: Eflatun Yayınevi.
- Dobb, M. (1992). *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler* (F. Akar, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Engels, F. (1995). *Anti-Dühring* (K. Somer, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Fine, B. ve Saad-Filho, A. (2008). *Marx' ın Kapitali* (N. Satlıgan, Çev.). İstanbul: Yordam Yayınları.
- Foley, D. K. (2010). *Kapitali Anlamak* (H. Öngel, Çev.). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Hilferding, R. (1995). *Finans Kapital* (Cilt I). (Y. Öner, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Hunt, E. K. (2005). *İktisadi Düşünce Tarihi* (M. Günay, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Lenin, V. İ. (1988). *Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi* (S. Erdoğan, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Luxemburg, R. (1993). *Sosyal Reform mu Devrim mi?* (N. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.

_____ (1995). *Ulusal Ekonomiye Giriş* (A. Cavidan, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.

_____ (2004). *Sermaye Birikimi* (T. Ertan, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.

Mandel, E. (2008a). *Marx’ ın Kapitali* (O. S. Binatlı, Çev.). İstanbul: Yazın Yayıncılık.

_____ (2008b). *Geç Kapitalizm* (C. Badem, Çev.). İstanbul: Versus Yayınları.

Marx, K. (1993a). *Ekonomi Politüğın Eleştirisine Katkı* (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

_____ (1993b). *1844 Elyazmaları* (K. Somer, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

_____ (1999a). *Ücretli Emek ve Sermay* (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

_____ (1999b). *Grundrisse* (Cilt I). (A. Gelen, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

_____ (2003a). *Grundrisse* (Cilt II). (A. Gelen, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

_____ (1999c). *Ücret, Fiyat, Kâr* (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

_____ (1999d). *Felsefenin Sefaleti* (A. Kardam, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

_____ (1999e). *Artı-Değer Teorileri* (Cilt II). (Y. Fincancı, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

_____ (2000). *Kapital* (Cilt I). (A. Bilgi, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

_____ (2003b). *Kapital* (Cilt II). (A. Bilgi, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

_____ (2003c). *Kapital* (Cilt III). (A. Bilgi, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Rosier, B. (1991). *İktisadi Kriz Kuramları* (N. Yentürk, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Shaikh, A. (2009). Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş. N. Satlıgan ve S. Savran (Der.). *Dünya Kapitalizminin Krizi* (s. 126-171). İstanbul: Belge Yayınları.

Sweezy, P. (1970). *Kapitalizm Nereye Gidiyor?* (A. B. Kafaoğlu, Çev.). ...: Ağaoğlu Yayınevi.

Sweezy, P. ve Baran, P. (2007). *Tekelci Sermaye* (G. Akalın, Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Wright, E. O. (2009). Marksist Birikim ve Bunalım Teorisinde Almaşık Perspektifler. N. Satlıgan ve S. Savran (Der.). *Dünya Kapitalizminin Krizi* (s. 172-218). İstanbul: Belge Yayınları.

Yaman-Öztürk, M. (2008). *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.